

9(с2)Г
Г 36

ІНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ГОРОДОК

Рис.

Н. ГЕПЕНЕР

2747

ПЕЧЕРИ
КИЇВСЬКОЇ ЛАВРИ

рем. - 1,1

грет. - 1

„ПРОЛЕТАР“

Ц. 3 коп.

Ціна для Сибіру, А. Сходу та Сер. Азії—3½ к.

Продаж по підписаній ціні карається законом.

Фот. 575 Статформат А, 145×210 мм.

**ГУРТОВИЙ СКАП ДЕРЖАВНОГО ТРЕСТУ
„КИЇВ-ДРУК“**

Київ, вул. Воронського, 20, тел. 23-63.

28
Н. ГЕПЕНЕР

9(с2)Г
Г 36

ПРОВЕРЕН

ПЕЧЕРИ КИЇВСЬКОЇ ЛАВРИ

1964

73589
К Державна істор.
БІБЛІОТЕКА ПРОВЕРЕН 07

БІБЛІОТЕКА
Гос. архива
№ 10
Г. 332
К. 1

БІБЛІОТЕКА
Гос. архива
№ 10
Г. 36
К. 384
в Бердянцеве

ВІСНИК
2126

ДВОУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР“
Харків 1930 Київ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Друку”.
„Картковому репертуарі” та інших покаж-
чиках Української Книжкової Палати.

9(с2)Г + 2: 322Р

Зам. № 1993.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ТА РЕЛІГІЙНІ ЗАКЛАДИ КИЇВЩИНИ В XI — XII СТОЛІТТЯХ.

Літописні
відомості.

Літописна легенда (записана під 1051 роком) розповідає, що чернець Антоній, родом з м. Любеча на Чернігівщині, повернувся з мандрівки на Афон і прийшов до Києва. У Києві він обійшов місцеві монастирі, але вони йому не сподобалися. Тоді він пішов блукати по горах та лісах і нарешті зупинився за 3 верстви на південь від Києва, де знайшов невеличку печеру на два сажні, що її викопав під Ларивон з Берестейської церкви на Печерському. Антоній оселився в цій печері. Скоро чутки про нього поширилися по Києву. Людність почала відвідувати печерника та приносити йому різні подарунки. Сам князь київський Ізяслав прийшов до нього з військом-дружиною благословитися та просити молитви. Сходилася до нього й братія; коли зібралося 12 ченців, вони викопали велику печеру з церквою та келіями. Тоді Антоній наставив братії на ігумена Варлаама, а сам оселився в іншій печері, що викопав собі в сусідній горі, ближче до майбутнього монастиря. Число братії першої, дальньої печери, все збільшувалося. Незабаром ченці збудували над своєю печерею маленьку дерев'яну церкву на честь богородиці, а потім вирішили збудувати й цілий монастир. Антоній звернувся до князя, просячи віддати монастиреві гору над дальньою печерею; князь згодився на це, і монастир вийшов із печер. „Ігумен та братія заклали велику церкву, обгородили монастир огорожею й поставили багато келій і, скінчивши церкву, прикрасили її іконами. Так почався Печерський монастир“.

Отаке коротенько розповідає літопис про постання печер та заснування Печерського монастиря. Звісно, літопис не дає нам певних історичних відомостей; часто - густо літописець записує ті легенди та байки, що були поширені в ті давні часи; сучасна наука заперечує багато моментів з літопису та сумнівається щодо реальності окремих осіб, що їх називає літопис. Отже й на запис про заснування Печерського монастиря можна дивитися тільки як на легенду.

Вона викликає багато запитань: чому відлюдник Антоній заклав монастир саме коло великого торговельного міста Києва? Яку роль грав монастир у ті часи? Чому саме князь приходив до Антонія благословлятися? Чому Антоній покинув потім братію й перейшов до іншої печери? Чому перші манахи обрали собі для житла печери? Хто були ці печерники, що їх так довго вважали за святих подвижників? тощо.

Щоб відповісти на ці запитання, треба коротко обізнатися з життям Київщини тих часів.

Торгівля. Київ в XI столітті являв собою велике торговельне місто, що стояло на водному шляху з Балтицького до Чорного моря через Дніпро та північні річки й озера.

Надзвичайно жвава була торгівля з Царгородом (Константинополем) — столицею Візантійської держави. Але ця торгівля була дуже своєрідна. Тогочасні купці збирали свій крам грабіжництвом та розбишацтвом, що часто набирало форм певної системи, якою з людности постійно витягали всілякий крам. За головного купця був князь, що із своїм військом-дружиною ходив на підвладні племена по данину, забираючи сировину і, головне, „ополоняючись челядью“, тобто забираючи полонених, що їх потім продавали в рабство. Під час постійних воєн з мандрівними народами та чвар між князями переможець також набирав силу невольників. Київських та новгородських работорівців можна було зустрінути в Константинополі і навіть в Олександрії. Купці були не тільки за посередників у цій торгівлі, але під час воєн брали активну участь у грабіж-

ництві. На чолі купецтва цілого міста стояв тисяцький — людина, що після князя мала найвищу владу. Іноді купці збиралися на віче, що часто скидало одного князя та настановляло іншого. Не треба проте перебільшувати розмірів цієї торгівлі та рівняти тодішнього гостя до теперішнього представника торговельного капіталу, бо крам купця XI ст. здебільшого міг уміститися на одній підводі або на одному човні.

Звісно, дрібний розмір торгівлі не зменшує значіння купецької кляси в тодішньому суспільстві.

Чималу участь у торгівлі брали також церква й монастирі. Правда, ченці й попи не могли брати безпосередньої участі в походах, але вони дуже охоче перепродували крам, при чому церкви божі правили за склепи на крам. Новгородський літопис, малюючи велику пожежу в місті, розповідає, що в церкві 40 мучеників „товар весь, чей бы ни был, все разграбили. А у святой богородицы в торгу поп сгорел; говорят иные, что и его убили над товаром“. Відомо також, що й Печерський монастир жваво торгував хлібом та сіллю; навіть купці, що він їм був за конкурента, звернулися до князя із скаргою, і князь заборонив монастирську торгівлю. Але незабаром монастир, очевидно, поділився з князем своїми прибутками від торгівлі, бо нарешті він „стал иметь великую любовь к обители пресвятой богородицы“, а ченці далі провадили свої торговельні операції (життя Прохора-Лебедника). Тут надзвичайно типова боротьба дрібного торговельного капіталу з великим, в особі монастиря. Можна також навести запрошення до Києва кн. Володимира Мономаха: київська торговельна верхівка просила його поспішити, бо нарід міг пограбувати купців, лихварів та монастирі. Побожний літописець наївно ставить поруч із лихварями київські монастирі, і це добре освітлює їхню ролю. Грошей бо на лихварські операції в монастирі могло бути чимало: крім прибутків з торгівлі, монастир мав величезні кошти за молитви та поминання; побожні князі та бояри, підтримуючи державну релігію, робили монастирям багаті вкладки золотом, сріблом та різним рухомим і нерухомим майном

(так звана „десятина“). До того ж відомо, що ченці з вищих верств людности завжди приносили в монастир свій капітал або частину його, роблячи вступну вкладку. Такого багатія-манаха звільняли в монастирі від чорної роботи, давали йому на послуги келійника або слугу і, звісно, він перший одержував вищі чернецькі чини. Патерик пенерський, що подає нам життєписи перших лаврських манахів, свідчить цілком ясно про такі порядки: напр., Феодосія, славнозвісного ігумена печерського, не хотів спочатку прийняти жоден київський монастир, бо він на вигляд був бідний, погано одягнений. Про багатства Печерського монастиря свідчить і те, що через 20 років після його заснування ченці почали будувати велику муровану церкву — „небеси подобну“, — і навіть викликали для цього архитєктів та іконописців аж із самої Греччини. А в ті часи мурована будівля була чимось надзвичайним.

Землевлас- ництво.

Крім торговельної буржуазії, до вищих верстов суспільства Київщини XI—XII ст. належали також бояри-землевласники та молодші князі, що одержували від великих князів чималі маєтки. Ми бачимо тут уже зародки фєвдалізму, тобто тої суспільної форми, що базувалася на примітивному рільництві та натуральному господарстві й розподіляла всю територію між окремими поміщиками-фєвдалами, які мали повну не тільки економічну, а й політичну владу в своєму маєтку. Правда, такий лад в XI-XII ст. тільки зароджувався, але саме приклад Печерського монастиря, що випросив собі в князя місце над печерами, доводить, що князя вважали за власника всіх земель, що він міг порядкувати ними як завгодно. З історії того ж монастиря відомо, що 1087 р. він одержав від князя Ярополка Ізяславича Небильську, Деревську та Луцьку волості коло Києва; дочка цього князя віддала тому ж монастиреві „п'ять сіл із челяддю“. До того ж багатий чернець часто-густо робив монастиреві вступну вкладку, даруючи йому свої маєтки. Отже наприкінці XI ст. Печерський монастир був уже великий землевласник. Але він збирав свої маєтки поступово й ніколи не був вотчинним, або князівським, мана-

стирем, що їх будували тоді князі своїм коштом, віддаючи їм певну маєтність на експлуатацію.

Звісно, монастир, як і інші землевласники, не мав великого власного господарства на своїх землях: велике землевласництво було сполучене з дрібним господарством, тобто на землі робить селянин, а власник маєтку збирає данину з кожного селянського двору. Селяни, що їх тоді звали смерди, не були ще покріпачені, але початки кріпацтва можна бачити вже й тоді. На боярський або монастирській землі, крім вільних смердів, робили ще так звані „закупи“, або напіввільні селяни; ці закупи брали в пана „купу“ або позику, через що втрачали свою вільність і були примушені відробляти свій борг на панській землі. Звісно, пан ставив закупа в такі умови, що він рідко коли міг одробити свій борг.

Але в найгіршому стані була найнижча верства тодішнього суспільства — раби, бо їх не тільки вивозили на чужоземні ринки, а й експлуатували в себе на Київщині, в своїх маєтках та садибах. Можна з певністю говорити про рабовласницький характер тодішнього суспільства, про те, що економічний добробут вищих верстов людности базувався чималою мірою на рабовласництві.

Монастирі й тут не відставали від ладу свого часу: Патерик дуже часто говорить за слуг, робітників та навіть рабів монастирських, що працювали на ченців.

Безперечно, монастирі розвивалися саме як великі господарства, що, визискуючи підвладні верстви, нагромаджували великі капітали, які потім ішли в торговельний оборот і перетворювали монастир на торговельне підприємство. Певна суворість монастирського уставу, що його намагалися встановити такі видатні господарі, як от Феодосій Печерський, відмова від шлюбу — все це мало сприяти збільшенню монастирських коштів та поширенню чернецького господарства. Справді, спільне харчування та приміщення, обмеження потреб братії — мали заощаджувати монастирські кошти та збільшувати його капітали, а відсутність нащадків не потребувала розподілу спадщини. Порушники цього уставу підлягали певній карі, бо вони

підривали господарчі інтереси монастиря та сприяли розпорошенню його майна. Отже вся „святість“ та суворість чернецького життя, на початку існування монастиря пояснюється суто-економічними причинами. Але тоді, коли монастир має вже певний грошовий та земельний фонд і може використовувати відсотки з свого капіталу та додатковий продукт рабської праці, вся святість і суворість зникають і в монастирі, навпаки, розквітає розбещеність та розпуста, що є наслідок ситого та безтурботного життя.

Отже монастирі є насамперед великі земельні господарства, торговельні та лихварські підприємства, що використовували певні релігійні догми, щоб краще організувати своє економічне життя.

Клясове розшарування, рабовласництво та християнство. Хижацька торгівля аніж не суперечили християнській релігії, що саме тоді поширювалася на Київщині. Добре відомо, що князі та торговельна верхівка прийняли православну віру лише тільки з політичних та економічних міркувань. Ми говорили, що за тих часів провадили дуже широку торгівлю з Греччиною. Відомо, що грецькі імператори, так само як і західньо-європейські королі, вважали поширення своєї віри за один із засобів підкоряти собі певні народи або бодай складати з ними спільні угоди. Отже хрещення Руси — це був великий успіх грецької політики. Щодо вищих верств Київщини, то їм християнство також давало чималі вигоди: нова віра полегшувала торговельні операції з Константинополем, вона ж своїм монархічним ученням, своїм проповідництвом слухняності та покори вищим верствам давала міцну ідеологічну підпору князівській владі; вона ж, нарешті, мала сприяти об'єднанню території та племен. Отже не дурно ширили нову віру „вогнем та мечем“. Міцна церковна організація, запозичена з рабовласницької Греччини, ціла сітка церков та монастирів давали в руки купецько-дружинної кляси нове знаряддя хижацької експлуатації підвладних мас. Грецький, а потім і свій піп із хрестом, поруч із озброєним дружинником, проповідував не тільки нову віру, а й покірність князівській владі в ім'я цієї віри.

Манастирі — це була школа та вогнище духовництва, осередки, що виховували цих агітаторів на користь північних верстов. Зокрема Печерський манастир постачав силу єпископів та ченців на всю Росію.

Політична позиція К.-П. манастиря. З попередніх сторінок ми бачимо, що манастир взагалі, та К.-П. лавра зокрема, грають чималу політичну й економічну роль в житті XI-XII ст. Печерський манастир є міцний осередок торговельного капіталу, величезний феодал-землевласник та джерело ширення християнської віри.

Розташований він на високому березі Дніпра, недалеко Києва, в місці, що сама природа добре захистила від усякої небезпеки. Взагалі, в ті часи не було жодного манастиря десь у справді глухому місці, далеко від людського ока: всі вони засновані при великих торговельних містах, на торговельних шляхах, коло центрів політичного життя.

Безпосередньо коло К.-П. лаври містилося улюблене князівське подвір'я Берестово, що його влаштував ще князь Володимир; по той бік манастиря був Звіринець, — місце княжого полювання, з підгороднім палацом князя Всеволода Ярославича; на терені самого манастиря, поруч дальніх печер, містяться так звані Варязькі печери, що були за схованки та льохи для князівської дружини-війська. Ці печери теж свідчать, що князі зі своєю дружиною мали дуже часто перебувати десь у Печерському районі: іноді вони виїжджали сюди зі своїм двором та гаремом, бо перебувати в Берестові було навіть безпечніше, ніж у Києві, через вороже ставлення киян до князів.

Отже манастир був саме в центрі політичного життя, безпосередньо межуючи з княжим двором. Набуваючи поступово великого значіння, він з самого початку свого існування провадить досить самостійну політику й часто густо бореться з київськими князями. Не можна забувати, що в ті часи окремі князівські родини постійно ворогували між собою та скидали одна одну з київського великокнязівського престолу. Під час цих чвар багатий манастир міг підтримувати ту чи ту князівську лінію і в такий спосіб набувати певної незалежності в своїх стосунках із

вищою владою. Щодо князів, то для них підтримка монастиря мала надзвичайно велику вагу: ніхто бо не міг краще прославляти та агітувати за того чи іншого князя, ніхто не міг міцніше підтримувати його, навіть із фінансового погляду. Отже, коли між князями та печерськими ченцями були добросусідські стосунки, князі засипали їх подарунками та постійно приходили благословлятися до монастиря; але, коли виникає ворожнеча між ними, князі суворо й люто карають Лавру. Напр., через кілька років після заснування монастиря князь Ізяслав усунув Антонія від провідної ролі в ньому; цей чернець, що прагнув незалежності монастиря, мусів перейти в нову печеру, щоб жити в ній окремо від братії. Далі, 1068 року, під час першої Київської революції, коли людність повстала проти князя Ізяслава та посадила на його місце Всеслава Полоцького, Антоній підтримував нового князя. Через сім місяців Ізяслав повертає до Києва, а його суперник тікає на батьківщину; Антоній також примушений заховатися на батьківщині, в Чернігівського князя Святослава, але згодом він повернувся до свого монастиря. На місце Антонія в Печерському монастирі висунуто спочатку Варлаама, сина боярина Івана, що був при дворі князя Ізяслава; тільки за ігуменства Варлаама князь дарує монастиреві гори та місцевість над печерами. Але незабаром князь забирає Варлаама до свого власного Дмитрівського монастиря, і за ігумена (начальника монастиря) стає Феодосій, теж людина високого походження та з великими здібностями. Феодосій зумів налагодити стосунки з Ізяславом. Коли Святослав Чернігівський вигнав з Києва свого рідного брата Ізяслава, Феодосій не наважився одразу визнати нового князя та навіть докоряв йому за брата; але, нарешті, „много молим був от братии и от вельмож“, Феодосій замирився з князем, урочисто прийняв його в монастирі та сам почав часто відвідувати Святослава; той також зумів віддячити ігуменові, подарувавши 100 гривень золота на будівництво Печерської церкви. Цікаво, що той самий Святослав, що переховував у Чернігові Антонія від Ізяславового гніву, закладав із Феодосієм велику

лаврську церкву. Другу муровану церкву на терені Печерського монастиря заклав напочатку XII ст. також чернігівський князь Микола Святоша, онук Святославів.

Святополк, син Ізяславів, також ворогував із монастирем, що був йому за конкурента в торгівлі хлібом та сіллю; цей князь заслав був ігумена Івана до Турова та пограбував ченця-купця Прохора. Мстислав Святополкович замучив на смерть ченців Василя та Федора, що заховали в печерах великий скарб і не схотіли поділитися з князем. Ростислав Всеволодович, спільник Святополків, потопив у Дніпрі ченця Григорія, що сперечався з його дружинниками. Крім того, протягом XI—XIII ст. князі не раз зовсім руйнували та нищили монастир. Всі ці факти свідчать, що Печерський монастир вороже ставився до окремих князів, особливо до Ізяславичів. Отже треба припустити, що він підтримував та висував інший князівський рід, а тим часом обстоював свою самостійність великого й багатого феодала-землевласника та купця. Такої незалежної політики іноді додержували й грецькі монастирі, намагаючись провадити власну політичну лінію. Саме перший період історії К.-П. монастиря, що найбільше зв'язаний із печерами, відбиває таку незалежну, самостійну політику. Але боротьба з окремими князями зовсім не означає, ніби ченці виступали взагалі проти панівних верстов свого часу. Навпаки, вони підтримували рабовласницький лад, мали найжвавіші стосунки з боярами та певними князями, збільшували свої маєтки та грошові скарби, провадили широку торгівлю та визискували нижчі верстви людности.

Отже ніяк не можна думати, що в Печерському монастирі були подвижники, відлюдники, ченці, що цілком порвали з життям і присвятили себе молитві та аскетичним вправам. Навпаки, крім небагатьох винятків, тут жили видатні політичні діячі, заможні бояри, люди з комерційними здібностями тощо.

Але чому ж вони, хоч і зовсім недовго, жили в печерах? Печери на думку сучасної людини — це щось надзвичайне. Треба, мовляв, бути особливим подвижником, витриманим аскетом, щоб жити в цих темних, тісних, жахливих печерах.

ПЕЧЕРИ.

На правому березі Дніпра, уздовж усієї середньої течії, простяглася низка гір, заввишки близько 40 сажнів. Ці гори складаються з шарів різних ґрунтів; найглибше лежить шар синьої глини, вище — шар червоної глини, шар жовтого піску і, нарешті, шар жовтого льосу, вкритий шаром чорнозему. Шар льосу досить міцний і доходить 2—4 сажнів завтовшки; він має дуже тривалу консистенцію, тобто коли в ньому викопати неширокий прохід з півкруглим склепінням вгорі, він не буде обвалюватись; до того ж льос чудово вибирає всяку рідину; отже печера в льосі суха й безпечна для житла. Цими властивостями льосу скористалися ще первісні люди, що жили на березі Дніпра, задовго до нашої ери, в добу кам'яного віку; вони викопували в шарі льосу довгі вузькі печери та використовували їх як житло. Біля входу однієї з таких печер, коло Кирилівської церкви в Києві, знайдено кремневу пилу, уламки грубого глиняного посуду та рештки багаття. Це свідчить, що тут жили первісні люди. На протязі 100 верстов — від Межигір'я до села Манастирки — вздовж правого берега Дніпра відкрито аж 45 печер. Але й досі ці печери мало обслідувано, і історія їхня зовсім невідома.

У Х столітті, коли з'явилося християнство, деякі з цих печер поновили та розчистили манахи, що також використовували їх як житло або, певніше, як кладовище. Вздовж Дніпра маємо цілу низку монастирів з печерами навколо, де часто можна натрапити на рештки печерних церков та поховань. Напр., у межигірських печерах, коло монастиря, були келії та церква, де служили службу ще в XVIII столітті; коло Панкратівського взвозу на Печерському відкрито 1853 року печеру з написами на стінах та рештками церкви; 1912—14 р. переведено наукові розкопки та обслідування звіринецьких печер біля Видубецького монастиря, де знайдено церкву, келії та багато поховань; далі на південь, коло Китаєва та сіл Пирогова й Лісників, є кілька печер, зокрема так звані Гнилецькі,

що їх унутрішнє збудування нагадує рештки церков та келій. В інших печерах не знайдено ознак релігійного життя. Згодом ченці, як ми бачили на прикладі К.-П. лаври, будували монастирі над печерами. Печерні оселі та монастирі, навіть цілі печерні міста, можна знайти майже по всіх країнах світу, особливо ж там, де ґрунт та багато гір утворювали сприятливі умови для влаштування підземного житла. Київські печерники могли знати зокрема кримське печерне місто Інкерман, де є багато церков та келій; Інкерман міститься недалеко давнього грецького міста Херсонесу, що з ним великокнязівська Київщина мала жваві торговельні стосунки. Прочани, або каліки-перехожі, як їх звать стародавні вірші, мандруючи до Греччини та Палестини, теж могли бачити печерні оселі цих гірських країн; до того ж і грецьке духовництво, що його багато прийшло до Києва, мало поширювати відомості про печерні монастирі.

Але головне, що сприяло утворенню печерних монастирів, були загальні житлові умови XI століття. Людині XX століття тяжко навіть уявити собі, що таке велике торговельне місто, як Київ великокнязівської доби, зовсім не мав значних житлових будинків; більшість киян жили в землянках, або „істопках“, що їх викопували у вигляді чотирикутної ями, закріплювали дерев'яними стовпами та попліттям і перекривали деревом чи хмизом, а зверху іноді насипали землю; щоб увійти в таку землянку, треба було спуститись під землею, як у справжню печеру; в землянці було вогнище, або піч; дим виходив просто в приміщення, або іноді через окреме віконце на двір; справжніх вікон, звісно, не було; приміщення на дві-три камери або кімнати траплялися рідко. Тим то й дивується сучасна людина з умов печерного життя: те, що було нормальне в X—XI столітті, через 900 років здається майже надприродним.

Лаврські печери тепер, звісно, не мають того вигляду, що в XI столітті, коли вони, хоч і дуже недовго, були за житло печерським ченцям та особливо окремим затворникам. До того ці печери ввесь час були в руках мана-

стиря, що їх експлуатував як джерело величезних прибутків, користуючись темнотою прочан. Тут не було ані наукових розкопин, ані докладного дослідження.

Тому говорити про лаврські печери XI століття доводиться дуже обережно, порівнюючи їх до інших київських печер.

Літопис розповідає, що Антоній, прийшовши до Києва, знайшов на печерських горах печерку (на два сажні) Ларивона, Берестійського попа. Крім того, були тут уже Варязькі печери, що містяться коло дальніх печер, у південній частині надпечерної гори; ці печери, очевидно були за притулок або за схованку розбишакам варягам, що прийшли до Києва з півночі разом з першими князями. Пізніше Варязькі печери з'єднали з дальніми печерами. Отже печери тут були ще до заснування монастиря, і ченці використали їх собі за оселю. Антоній оселився в Ларивоновій печері; до нього почала збиратися братія. Коли в печері було вже 12 ченців „вони викопали велику печеру, церкву та келії“.

Отже спочатку була тільки мала печера, пізніше з'явилася велика з однією підземною церквою на честь богородиці, що і є, очевидно, Благовіщенська церква в дальніх печерах.

На пляні дальніх печер і досі виразно видно три частини цих печер: печера мала коло труни Феодосія, печера велика коло Благовіщенської церкви та печера Варязька. Далі ми довідуємося з літопису, що Антоній покинув дальні печери, де залишився за ігумена Варлаам, а пізніше Феодосій; а тому дальні печери звуть ще Феодосієві, бо тут він був похований. Антоній ніби викопав собі нову печеру, що тепер її звуть ближня, або Антонієва, отже монастирське життя в ближній печері почалося на кілька років пізніш, ніж у дальній. Ми не маємо жодних вказівок про те, чи тут також були вже печери перед тим, як оселилися тут ченці. Щодо тутешніх церков, то про них в давніших джерелах ніяких відомостей нема, але є пізніші вказівки, що тут можна вважати богородичну Введенську церкву за найдавнішу.

Звісно, кажучи „Антоній або Феодосій копали печеру“, не треба уявляти собі цих осіб із лопатою в руках, на тяжкій праці грабарів; обидва були люди високого походження, особливо Феодосій, мали певні грошові засоби і, безперечно, монастир вони заснували не для того, щоб копатись у печерах. Якщо ченці справді й жили деякий час у печерах, то копала їх нижча братія, а далі, мабуть, ті численні монастирські робітники, слуги та раби, що їх так добре вміли експлуатувати манахи.

Печери в ті давні часи були, звісно, вужчі та нижчі, ніж тепер, бо монастир не раз поширював їх, до того ж і завали збільшували їхню височину; плян їхній був простіший; можливо, що печерні келії мали такий же вигляд, як і в звіринецьких печерах, тобто форму великої печі з двома ліжками по боках та з поглибленням у середині, вхід у таку келію був дуже вузький, але в середині можна було навіть стояти, а також вільно сидіти на ліжках.

Та зовсім не довго перебували ченці в печерах: вже перший ігумен Варлаам (щось 1058 року) збудував монастир на горі над дальніми печерами й вивів братію з-під землі.

Отже славнозвісне монастирське печерне життя тривало років із 3—4, коли рахувати від збудування великої печери з першою церквою на дальніх печерах, бо раніш у печерах перебував, власне, не монастир, а купка ченців з Антонієм на чолі.

Коли збудовано монастир, в печерах, можлива річ, жили ще деякий час окремі, хоч і дуже нечисленні фанатики-затворники тощо.

Печери-кладовище. Коли монастир перейшов на гору, печери перетворилися на монастирські кладовища. Дуже довго, майже 500 років, у печерах ховали найбагатших та найродовитіших лаврських ченців. Мабуть, першим поховали тут Антонія, 1073 року, в ближніх печерах, та Феодосія, 1074 року, в дальніх печерах. Звісно, печери-кладовища також увесь час зростали, бо число похованих увесь час збільшувалось. Були окремі манахи-печерники, завідувачі печерного кладовища, що під їхнім

керівництвом продовжували, як свідчить Патерик, „копати печеру“, роблячи могили для померлих.

Способи поховання були різні. Патерик говорить, що ченців „покладали“ в печері, а також могли перекладати покійника з одного місця на друге (місце вище й нижче); отже, очевидно, їх не завжди засипали землею. З пляну печер видно, що тут є сила невеликих кімнаток-могил у вигляді печурок, розташованих перпендикулярно до печерної вулиці; є також і великі могили (крипти) на двоє-трьох й більше людей (12 братів-будівничих).

Очевидно, ченці ховали переважно так: обтирали покійника губкою, одягали, відправляли в церкві похорон і потім приносили до печери та клали в могилу, поливаючи обличчя та груди елеєм; в найдавніші часи тіло клали без труни, просто на землю; вхід до такої могили закладали камінням, залишаючи невеличке віконце; на мурі або на камені чи на черепиці, що вкладали в могилу, зазначали імена померлих. Пізніше покійника ховали в труні або в дубовій колоді, могилу закладали дошкою; на долішній частині її малювали покійника, в центрі залишали віконце, а вгорі писали ім'я та короткий життєпис небіжчика. Отже на печерну вулицю виходив тільки один кінець могили з написом та віконцем, померлого ж зовсім не було видно, ніяких трун із мошами в печері не було.

Можливо, що тут уживали й способу поховання, запозиченого з Греччини, з Афонського монастиря: там ченців спочатку ховають у звичайних могилах на цвинтарі а через три-чотири роки викопують кістки та переносять їх в окреме місце — під церкву тощо. Очевидно і в київських печерах зберігали так кістки похованих, можливо, що нижчих чином не ховали одразу в печерах, а тільки згодом переносили туди їхні останки та клали в окремі ніші. У житті Івана Многострадального є момент, коли він бере з ніші напроти своєї келії кістку Мойсія Угрина та передає її іншому ченцеві, щоб сцілити його від недуги. За вказівками Пімена Многоболезненного ченці викопують у печерах трьох небіжчиків тощо.

Зміни в печерах та їхній сучасний вигляд. Після першої доби існування печер, що про неї розповідають найстаріші частини Патерика, аж до XVII століття майже не маємо відомостей про них, крім згадок про окремі поховання. 1230 року літописець говорить про великий землетрус, коли „в монастири Печерском церкви святая Богородица каменная на четири части разступися“; можливо, що тоді частково завалились й печери. Деякі дослідники вважають, ніби під час татарської навали печери засипали; літописець говорить що після Батиевого погрому дехто з київських жителів „крыхуся в пещерах земных“, але не каже, в яких саме. Далі дізнаємося, що 1463 р. стало „чудо“ в підземній трапезні на ближніх печерах, коли мощі відповіли „громовим голосом“ на великоднє привітання ієроманаха Щепи. Звісно, не казкове чудо нас цікавить, а вказівки про те, що печери вже були відкриті й ченці відвідували їх. З XVII століття та пізніше маємо вже кілька плянів печер та багато спогадів прочан, що відвідували їх.

Найдавніший плян печер є нескладний рисунок ченця Кальнофойського 1638 року. З цього пляну бачимо, що печери тоді були значно менші, ніж тепер, вулиці в них були не такі плутані, церков було тільки п'ять: дві — в ближніх печерах та три — в дальніх; церкви Феодосія в дальніх та Антонія в ближніх печерах були викопані не задовго до часів Кальнофойського; шосту, Варлаамівську, церкву в ближніх печерах збудував київський митрополит Варлаам Ясинський 1691 року. Придивляючись до пізніших плянів XVII століття, ми спостерігаємо, що печери поширюються та набувають вигляду складного лабіринту, а мощі поступово переносять з могил та ставлять уже вздовж вулиць так, як вони стоять тепер. Напр., на пляні 1675 року частина мощей ще захована вглиб вулиць, а частина стоїть уздовж їх. Відомо, що українське духовництво XVII століття з певних політичних причин особливо намагалось прославити лаврський монастир. Отже не дивно саме тоді ченці переробляли та поширювали свою „святиню“, щоб прочани могли вільніше підходити до

Державна історична
бібліотека УРСР

БІБЛІОТЕКА
ІСТОРИЧНО-ПАМ'ЯТНИКІВ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
"ПЕЧЕРСЬКА ПУШКА"
17

угодників. Дуже цікаві спогади окремих мандрівників XVII століття. Вони розповідають, що печери були в деяких місцях такі низькі, що доводилося нахилитися, і такі вузькі, що тільки двоє могли розминутися; окремі вулиці були обкладені деревом, щоб не обсипалися; дехто наводить цілком фантастичні відомості про печери: кажуть, ніби вони тягнуться під Дніпром та навіть до Смоленська й до Москви, а склепіння їх вилито з міді, тощо. Та не дивно, що такі казки розповідали в XVII столітті — адже ще й тепер є охочі до перебільшення люди, що думають, ніби печери йдуть під Дніпро та десь з'єднуються одна з одною. Це, звісно, цілковита нісенітниця: між обома печерами лежить глибоке провалля, отже вони цілком відокремлені, а хто уважно придивиться до тих високих гір, в яких їх викопано, той одразу зрозуміє, що до Дніпра тут дуже далеко. Старовинні малюнки подають також цікаві сценки з життя в печерах, напр.: ченці лікують „біснуватого“ або божевільного, до нестями читаючи над ним святе письмо; бідолашного пацієнта прикуто до дерев'яного стовпа й він корчиться й страждає під час побожної процедури; це був один із найдавніших засобів медичної допомоги, бо навіть і Патерик згадує, що „біснுவатих“ приковували в печерах.

У XVII столітті пророблено до ближніх печер два нові входи, отож тепер вони мають три ходи, а дальні два.

З плянів XVIII століття ми бачимо, що печери мають багато нових вулиць; головні сполучені проходами так, щоб можна було обійти навкруги печери та повернутись до виходу; низка нових проходів іде вглиб гори; у ближніх печерах з'явилася велика підземна кімната, де „по разорении Киева Батыем положены кости человеческие“. До того ж ченці далі переставляли мощі і все більшу кількість їх ставили вздовж вулиць. Проходи вибруковано чавунними плитами з заводу Демідова.

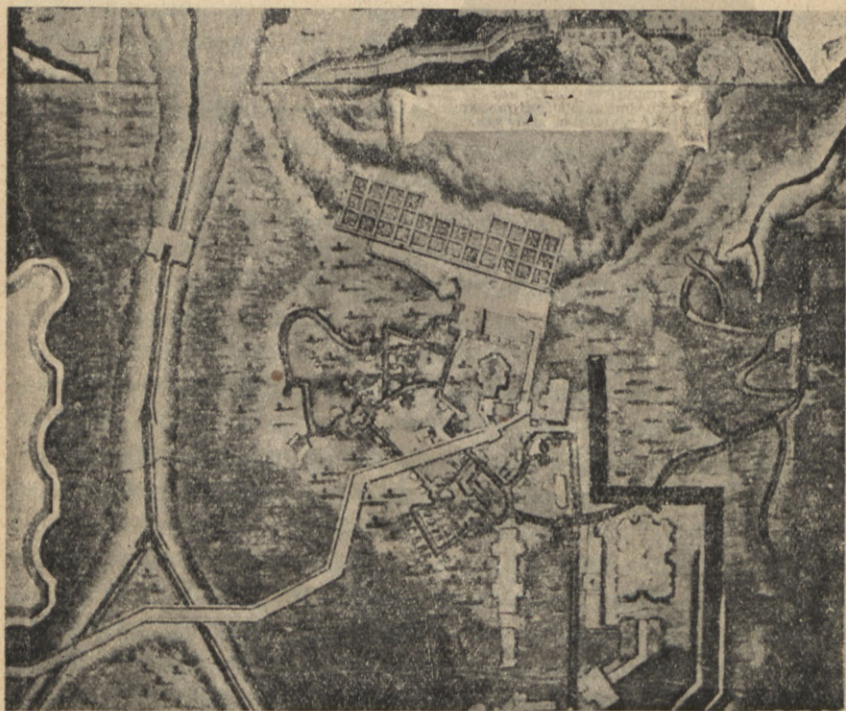
У XIX столітті низку печерних вулиць замурували, бо в них мощей не було, і прочан туди не водили, до того ж іноді тяжко було боротися з завалами. Іноді це замурування не досягає стелі й за нею можна бачити довгий

прохід, а на землі, що насипано коло муру, лежить у повному безладді сила людських кісток, зовсім темних через давність; можливо, звідси святі отці брали частки мощей, що їх потім продавали побожним християнам. Закривши зайві коридори, ченці проте доклали чимало сил, прокладаючи решту вулиць так, щоб по них зручно було проходити. Мощі поклали в однакові труни та поставили в аркосолії (ніші з аркою вгорі), з дерев'яними підставками на цегляному підмурівку, щоб не доводилося низько нахилитися, цілуючи „святих“; мури пофарбовано олійною фарбою, в окремих місцях пророблено ґратчасті двері, а склепіння іноді підперто цегляними підмурками.

Тепер лаврські печери мають вигляд цілого лябіринту, що складається з вулиць, окремих келій, церков та крипт, або великих могил-кімнат. По боках уздовж вулиць містяться аркосолії з мощами; тут же можна бачити маленькі віконця так званих „затворів“; над кожною труною та майже коло кожного затвору висить ікона „святого“ та таблиця, де зазначено його ім'я й чернечий чин або прозвісько; звісно, така ікона, що її виконано в XIX столітті, не має нічого спільного із справжнім виглядом померлого; вона була за прикрасу печери. Ікону та таблицю виконувано завжди олійною фарбою на металі; взагалі в печерах всюди бачимо малярство на металі. Щодо затворів, то питання про них не можна вирішити, поки в печерах не зроблено наукових розкопін. Можливо, що тут є віконця ще нерозкритих могил. Печерні вулиці подібні до коридорів з півкруглим склепінням угорі; висота їхня різноманітна: іноді доводиться нахилитися, а часом стеля підноситься через обвали високо вгору; завширшки печерна вулиця щось із метр або півтора, завдовжки близько кілометра. Тепер печерні вулиці сполучені так, що вони мають замкнений плян, тобто, куди не підеш, через деякий час, може, трохи поблукавши, повернешся на те саме місце, звідки вийшов.

Дальні печери, як уже згадано, зберегли свої основні три частини: печеру велику, малу та Варязьку. Варязькі печери значно вужчі та нижчі, ніж інші; можливо, що

ченці, копаючи нові вулиці, лінувалися виносити землю на двір і частково засипали старі печери; тут маємо одну центральну вулицю та четверо бічних, що по них доводиться повзти; є також дві келії циркулярного пляну та одна — чотирикутня із сідалищем, що зроблено в мурі; круглі келії мають продовження у вигляді невеличких,

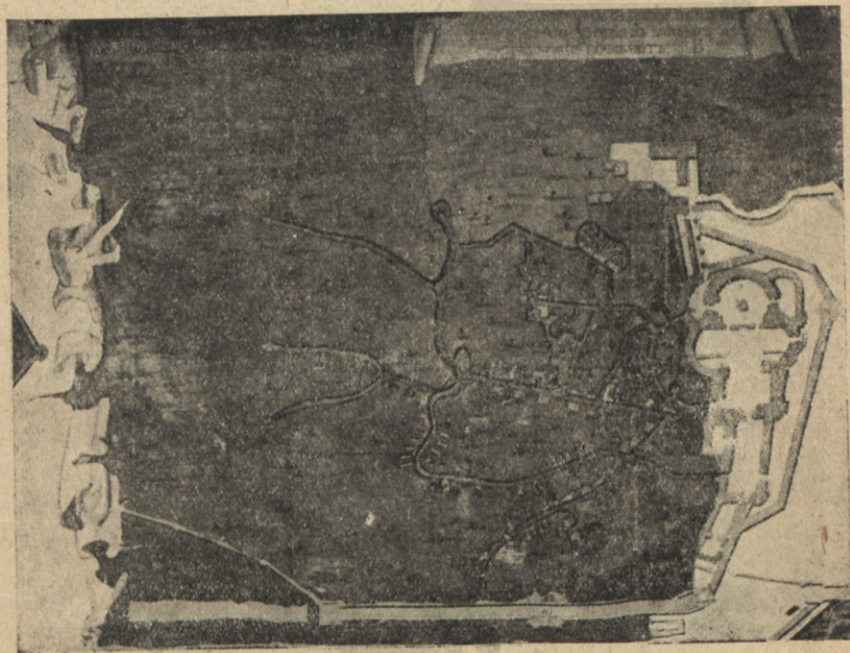

Плян дальніх печер.

зовсім низеньких проходів; головна вулиця закінчується коло цегляного мурування, а бічні здебільшого пообвалювалися на кінцях; в одній з них можна бачити розкидані людські кістки, шмаття потлілої тканини та побитий скляний посуд; Варязькі печери розташовані на південь від дальніх.

Ближні печери мають чотири головні вулиці, сполучені перевулками, саме: Антонієву, Богородичну, Несторову та

Трапезну; на перших двох містяться підземні церкви, на третій лежать мощі Нестора-Літописця та низка інших, четверта приводить до так званої Трапезної. Ще чотири вулиці, розташовані в північній частині гори, замуровано в XIX столітті, так само як і печеру з кістками Батиевих жертв.

Плян ближніх печер.

У кожній печері є по три підземні церкви, коло кожної церкви — паламарка з різним господарчим приладдям. Церкви ці зовсім невеличкі та мають досить невиразну форму, бо складаються з окремих ніш та закутків; майже в кожній є один або два аркосолії з мощами. В церквах ближніх печер стелі підтримують дві колони з білого мармуру; іконостаси цих же церков відлив із міді в першій половині XIX століття (1814—1819 р.) київський майстер Федор Коробкін, і всі вони цілком однотипові (раніш тут були дерев'яні іконостаси); ікони в них намальовано

олійною фарбою на міді та часто прикрашено вискрібленими шатами. В двох церквах (Антонієвій та Варлаамовій) престоли, а в одній (Антонієвій) і жертовник укрито металевими висрібленими дошками. В дальніх печерах дві

Ближні печери (XX стол.).

церкви мають також мідні іконостаси карбованої роботи (раніш тут були іконостаси з кахлів); найдавніша церква, Благовіщенська, у великій печері зовсім занехаяна: іконостас тут дерев'яний, а ікони просто паперові під склом. В двох церквах дальніх печер (Федосієвій та Благовіщенській) мури вкрито стінним малюванням олійною фар-

бою XIX ст.: тут бачимо постаті різних ченців, що лежать навколо, а також Євфросинії Полоцької, що її мощі раніш теж були в цих печерах.

Окремих келій тепер у печерах дуже мало; тут містяться так звані келії фундаторів монастиря: в ближніх — Антонієва, в дальніх — Антонієва та Феодосієва; в них можна бачити цегляні ліжка в мурі, вкриті іконами, безперечно, зроблені пізніше; також прикрашено й місця, де їх поховано, навіть обкладено висрібленими дошками з виображеннями похорону та постатів померлих, а нішу навколо прикрашено металевою аркою з картинами із життя цих ченців. Під надгробком Феодосія на дальніх печерах є чимала яма, частково обкладена цеглою; тут лежать перев'язані купи волосся: за монастирським звичаєм, сюди клали те волосся ченців, що вирізали під час церемонії постригу. У ближніх печерах є також низка крипт (на два, чотири та дванадцять покійників) та так звана трапезна, тобто їдальня, що її плян нагадує неправильний трилисник; тепер у ній пороблено аркосолії та лежать сім мощей; можливо, що це є також велика крипта (могила-кімната).

Крім того, по всіх печерах бачимо в мурах окремі ніші та заглибини для ікон, мироточивих голів, хрестів та іншого культового приладдя; в деяких місцях (Антонієва келія та дві окремі муровані келії в ближніх печерах) є також масивні залізні кільця, замість стовпів, щоб до них кувати або прив'язувати божевільних. В дальніх печерах є криниця, що її тепер засипано.

Надпечерні будівлі. Гори над печерами починають забудовувати з другої половини XVII століття. До обох печер ведуть тепер криті дерев'яні галерії, побудовані 1816 року; ще з другої половини XVII століття були спроби влаштувати такі проходи до печер; 1795 року збудовано галерії, але їх знищено під час французької навали, коли на Печерських горах були розташовані батареї; пізніше, 1816 року, їх поновлено.

Над усіма трьома входами до ближніх печер стоїть церква Здвиження хреста, що її збудував 1704 року полковник Герцик; у ній поховано останніх київських митро-

политів. Коло цієї церкви, з заходу, 1839 року архітектор Міленський збудував новий корпус, що вкрив собою колишню монастирську в'язницю; на другому поверсі тут улаштовано церкву в ім'я всіх святих печерських. Дзвіницю, що виходить до галерії ближніх печер, збудовано 1763 року. Коло східного входу до ближніх печер міститься крита галерія, що її мури прикрашено великими

Галерія до ближніх печер (XX стол.).

іконами-плякатами з цілком явною метою — налякати прочан та утворити в них той містичний та побожний настрій, що так сприяє чернецькій діяльності. Тут намальовано жахливу картину страшного суду та 20 митарств християнської душі після смерті; 20 разів, за 20 видів гріха, сперечаються янголи з бісами за душу блаженної Теодори, служниці „святого“ Василя Нового; тільки заступництво Василеве допомагає душі увійти в царство небесне, а знизу палає пекло й чорти простягають руки до грішниці. Як тут було не молитися всім печерським „угодникам“, щоб позбавитися такого жаху! На другому

поверсі цієї галерії була майстерня, де переодягали та доробляли мощі. На майдані перед печерами — могили значних людей: князів Кудашових, генерал-губернатора Безака тощо. Горб ближніх печер 1761 року підпер міцним муром інженер де-Боскет. Між горами, що в них розташовано обидві печери, глибоке провалля — Тодосіїв бундук; тут є дві водозбірні криниці, що їх ченці, звісно, назвали криницями Антонія та Феодосія; прочани пили з них святу воду та кидали туди гроші, а ченці витягали їх спеціальними сітками; кожна криниця давала на місяць із сто карбованців прибутку.

Над дальніми печерами є також дві церкви. Церкву Різдва богородиці збудував 1696 року полковник Мокієвський — родич Мазепин; за нею розташовано невеличке кладовище військової аристократії; раніш тут був цвинтар для мирян. Тут же стоїть дзвіниця (1761 р.) Ковніра, лаврського архітекта-кріпака; вона так подобалася сучасникам, що її навіть копіювали, роблячи дарохранильниці на церковні престולי. Другу церкву — Зачатія святої Ганни збудовано 1810 року коштами київського жителя Новицького на місці старої церкви такої ж назви. З цієї церкви є хід до дальніх печер. Коло другого входу до цих печер є башта, що в ній була така ж майстерня для мощей, як і над галерією ближніх печер. Горб дальніх печер, починаючи з другої половини XVIII століття, закріплювали кілька разів.

Печери-в'язниця. Відомо, що російський уряд часто використовував значні монастирі, як в'язницю; для цього служили Соловецький, Кирило-Білозерський та інші. В монастирях також тримали божевільних. Тільки 1762 року видано наказ „безумных в монастыри не отсылають, а построить на то долгauз“.

Києво-Печерська лавра теж виконувала цей обов'язок — тримати в'язнів та божевільних; ми вже говорили, що тут з давніх-давен був звичай приковувати так званих біснுவатих у печерах, щоб святе місце могло цілювати їх. Спочатку їх приковували до стовпів, а пізніше до масивних металевих кілець, угвинчених у цегляний мур; здебіль-

шого ці кільця були в окремих підземних келіях, що їх можна було добре замкнути, залишивши там хворого чи в'язня. В архіві Києво-Печерської лаври є три справи з 1753 року саме про цих в'язнів.

Першого з них, капітана Шаргородського, вислали до Лаври „дабы к п'янству и к другим шалостям поползновения не имел“; тут він пробув два роки, а тоді його звільнили. Другого, підпоручника Івана Шишкіна, при-

Лікування „біснуватого“ у лаврських печерах (XVII стол.).

слала Таємна канцелярія „с тем, чтобы его для исправления в уме содержать под надлежащим караулом, так как таковые безумствующие обыкновенно в Лавре содержатся“. Його примістили в ближніх печерах. Начальник печер, ієроманах Зосима, доповідав духовному соборові, що Шишкін: „в совершенном разуме, падучей болезни и никакого помешательства не имеет“. Але, не зважаючи на це, Шишкіна залишили в печері, де він пробув аж п'ять років. Після цього його перевели до монастирської лікарні. Тут уже про нього подають такі відомості: „На

меланхолию болеет и по причине той болезни из чулана никуда не выходит". Легко уявити, що п'ятирічне перебування в печері цілком порушило нервову систему цієї людини. Він прожив у Лаврі всього 16 років, тут і помер, не діждавшись звільнення. Причини його заслання невідомі. Третій в'язень — капітан Гейскау, француз походженням. Він „в безумстві заколов в госпиталі стоящего на часах солдата“, і за це Військова колегія вислала його до Лаври, щоб „содержать его прикованным, как и прочие сумасшедшие содержатся“. Де саме його примістили, із справи не видно, але можна гадати, що теж у печерах. Він прожив у Лаврі аж 18 років, тут і помер 1771 року.

МОЩІ.

З давніх-давен людство шанує покійників та їхні останки. Ще первісні люди вважали, що вони могутніші, ніж живі, та намагалися заслужити їхньої прихильності; останки мерців, на їхню думку, мали в собі частину їхньої сили, отже вони також могли допомагати та обороняти від усякого лиха. В міру того, як збільшувалася пошана до предків, останки їхні набували особливого значіння. Віра в душу, в те, що вона колись повернеться до мертвого тіла, примушувала зберігати та поважати ці тіла. У давніх слов'ян, наших предків, задовго до появи християнства, теж була дуже поширена пошана до предків та взагалі покійників. Християнство запозичило від давніх релігій пошану до померлих. Перші християни правили службу божу на могилах мучеників та проповідників, думаючи, що вони допоможуть живим. Поступово християнська церква, встановлюючи свої догмати, цілком узаконила давній звичай і визнала останки окремих покійників за святі мощі, що мають могутню, цілющу силу.

Церковний звичай шанувати мощі прийшов до нас із Греччини, де він надзвичайно поширений; кожна церква, кожний монастир, навіть приватні люди мають частки мощей; отже в Греччині всі останки „святих“ пошматовано

на окремі частини, що ними духівництво дуже широко торгує; ще в IV столітті візантійський імператор мав видати наказ, щоб мощей не розтягали й не торгували ними; відомо також багато випадків, коли грецьке духівництво підробляло мощі.

Легенда розповідає, що будівники великої печерської церкви привезли до Києва з Греччини частки мощей семи мучеників і поклали їх під мури цієї будівлі.

Слово „мощі“ означає, власне, кістки, від дієслова „мощ“, тобто могти, і визначає ту частину людського тіла, що надає йому моці, а така частина саме і є кістки. А що кістки є тільки частина людського тіла, то й слова „мощі“ часто вживали в розумінні рештки, частки тощо. В історії мощей у нас є також багато моментів, що стверджують погляд на мощі, як на звичайні кістки. Перші мощі, що їх викопано в К.-П. лаврі є мощі ігумена Феодосія; їх перенесено до великої церкви через 17 років після його смерті, тобто 1091 року. Цю подію описав лаврський чернець-літописець, що сам і викопував Феодосієві мощі. Він пише: „Феодосій лежал мощами, су-
ставы не распались, волоса на голове присохли“. Отже, коли кажуть „суставы не распались“, то цілком очевидно, що тут говорять про кістки, а не про тіло. Іноді в літопису натрапляємо на такі вислови: „В гробнице лежат мощи, кости целы“, „Киприана всего истлевша, едины мощи“, або „кости не тленны“, що визначає — мощі нетлінні. Навіть іноді давній письменник обурюється проти народньої думки, що „кой только не в теле лежит, тот у них не свят“.

Отже нетління зовсім не вважали за ознаку „святости“, кістки поважали так само, як і тіло.

Відомо, що тіло кожної людини або тварини розкладається після смерті під впливом мікроорганізмів, що вони нищать соки та тканини трупа. Всі ці мікроби, щоб жити, потребують певної кількості рідини. Відомо, що висушене м'ясо, рибу, овочі можна зберігати дуже довго. Але крім мікробів, мерця поїдають ще личинки мух, шкіряних шкідників, міль, жуки тощо. Коли нема цих причин, то мертве

тіло тільки висихає та зморщується, набуваючи темно-брунатного кольору; тіло людини має 65—80% води, а тому — сухий труп важить усього фунтів 15—20. Добра вентиляція, сухий або поруватий ґрунт, що швидко вбирає рідину з трупа, незначна кількість мікроорганізмів у глибоких ґрунтах — усі ці умови сприяють тому, що труп висихає або муміфікується; починається процес муміфікації з рук, ніг та лиця, тобто з найменш м'ясистих частин тіла. Крім муміфікації, відомі ще інші види нетління тіл; коли труп перебуває в рідині без повітря, жирові речовини перетворюються на жировіск (жирові кислоти плюс вапняк та магнезія), що насичує все тіло; такий труп має жовтосірий колір, плаває на воді та тане від вогню, наче віск; цей вид нетління зветься сапоніфікація, або омилення, трупа. Відомі також випадки, коли тіло кам'яніє, перебуваючи у воді, що має в собі багато вапняку — вапнякові солі насичують тканини тіла. Трупи, що перебувають у вічних північних кригах, як от мамути, зберігаються тисячі років. Отже нетління мертвих тіл є цілком природне явище, що його можна часто спостерігати, і пояснюється воно науково.

Мощі К.-П. лаври є тіла померлих ченців, що їх поховано в печерах. Деякі з них збереглися нетлінні, тобто муміфікувалися в печерному ґрунті, і тепер мають вигляд темно-брунатного, цілком сухого тіла, із шкірою та певною частиною м'яснів. Ми вже говорили, що цих ченців ховали в підземних кімнатках-локулах, у давніші часи навіть без труни, та залишали невеличке віконце в могилу. Отже тіло опинялося просто на печерному ґрунті та вентильовалося печерним повітрям. Печери розташовано в Надніпрянських горах високо над ґрунтовими водами: ґрунт тут дуже сухий і паруватий — піщаник та льос з домішкою вапняку, що забирав усю рідину з мерця; повітря тут також було сухе, а температура в глибині печер завжди однакова. Отже відсутність вогкості в печерах не давала мікробам розмножитися та зруйнувати покладених тут мерців, і вони поступово й цілком природно висихали, перетворювалися на природні мумії. Відома низка випадків,

коли людське тіло зберігалося через природні умови; досить згадати недавнє відкриття 44 нетлінних тіл поміщиків Лизогубів у склепі Седнівської церкви на Чернігівщині, нетлінне тіло генерала Леонтьєва — запеклого ворога Лаври, що був похований у склепі великої лаврської церкви, тощо. Звісно, не по всіх кутках печер умови однаково сприятливі; денеде протікають підземні води, отже далеко не всі тіла збереглися однаково. До того ж не треба забувати, що раніш печери не мали того вигляду, як тепер: ченці сполучили окремі вулиці, утворили круговий прохід для прочан, отже тепер до печер проходить знадвору більше вогкого повітря через протяг у коридорах, надзвичайно багато вогкости приносять із диханням одвідувачі, що вже більш, як 300 років, ходять по печерах, а раніш сюди приходили тільки окремі ченці під час похоронів померлих. Отже в давні часи, коли печери були тільки кладовище, умови для зберігання мощей були тут значно кращі, а через нові умови в печерах мощі поступово розкладаються.

Протягом майже п'ятсот років мерці спокійно лежали по печерах; звісно, ніхто не вважав їх за „святих“ у теперішньому розумінні: це були просто поважні покійники, старші з братії, ченці князівського та боярського роду тощо; їх шанували так, як взагалі шанували померлих високого походження, що грали провідну роль в монастирі.

Невідомо, коли саме ченці почали виймати мощі з могил; мабуть, це сталося ще в давні часи, бо в монастирях був звичай відкривати могили та переносити останки покійників у певне місце. „Чудо“ Щепи XV століття вже говорить за відкриті мощі. Звісно, ченці бачили нетлінність окремих мощей, але це не давало права визнавати їх за „святих“; їх знову клали в печери — нетлінних поруч із кістками — і вони, власне, опинялися тільки в новій печерній могилі. Польські письменники XVI століття вважають, що в лаврських печерах поховано київських князів та багатирів і „властивості цього місця переховують їх так, що вони зовсім не псуються протягом довгих часів“. Звичайно мощі відкривали поступово; могли їх знаходити також під

час печерних завалів, землетрусів та різних земляних робіт, прокладаючи нові вулиці, тощо. Можливо, що в пізніші часи провадили також спеціальні розкопани, щоб знайти нові мощі. Відкриваючи могили, ченці знаходили там кам'яні або череп'яні таблиці з іменням померлих, отже мощі могли відповідати своїм назвам, але під час переставлення та перенесення, звісно, багатьох могли попереплутувати.

Напочатку XVII століття були вже відкриті майже всі ті мощі, що є в печерах і тепер (тоді їх було 98, а тепер 118), крім небагатьох винятків; деякі з них зникли, але на їхнє місце з'явилися інші.

XVII століття на Україні — доба надзвичайно бурхлива, коли точилася вперта боротьба українського козацтва з Польщею, коли відбувалася низка козацьких революцій, повстань тощо. XVII століття почало собою також нову епоху в житті київських печер та мощей.

Канонізація Канонізацією „святого“ зветься визнання його печерських від церкви. Здебільшого це буває так: спочатку „святих“. духівництво починає ширити чутки, що коло могили того, чи того „святого“ бувають „чудеса“: хтось раптово одужав, хтось побачив „святого“ уві сні і після цього йому дуже щастило в справах, інший не вклонився могилі та поламав ногу. Звісно, таких чудес буває щодня скільки завгодно, і для церкви вони дуже вигідні, бо на-рід суне натовпом до чудотворця, купує свічки, жертвує на церкву тощо. Отже такі чутки духівництво ширило дуже ретельно. Нарешті, про ці „чудеса“ повідомляють єпископа чи митрополита, а пізніше також і світську владу. Коли такий „святий“ був у церковній установі, що мала те чи те державне значіння, або була міцний релігійний осередок і могла бути за підпору для церковного чи державного володаря, тоді голова церкви не суперечив та визнавав усі „чуда“ й усю „святість“ нового „угодника“. Кожна канонізація „святого“ мала певні політичні або економічні причини. Після цього писали „житіє“, або життєпис, „святого“ та складали для нього окрему службу. У призначений день збиралося багато духівництва, запрошували представників держави, правили урочисту відправу новому

„святому“ й записували його до списків „святих“. У день його смерті або в день відкриття його мощей, що часто в такому разі викопували, встановлювали свято на його честь. Часто-густо траплялося, що в одній місцевості „святого“ канонізували, а в другій його не знали та не правили йому служби.

З киево-печерських „святих“ першого канонізували 1108 року ігумена Феодосія, що збудував велику лаврську церкву, де в притворі й поклали його мощі; визнано його святість за Святополка, сина Ізяславового, між яким та Печерським монастирем Феодосій зумів налагодити на певний час добрі стосунки. Невідомо, коли визнано святість Антонія, що взагалі був у непошані в київських князів; Патерик печерський, що частину його написано в першій половині XIII століття, називає Антонія святим, але докладніших відомостей про саму канонізацію його ми не маємо; його мощей ніколи не відкривали. Щодо інших „святих“ дотатарського періоду, то Патерик вихваляє їх як надзвичайних чудотворців та подвижників, але за канонізацію їх відомостей немає.

Тільки київський митрополит Петро Могила 1643 року канонізував усіх святих, що були тоді в обох печерах; тоді ж складено й служби на їхню честь.

Здається дивно, чому майже через 600 років після заснування печерного кладовища духовництво згадало, що церква не визнала ще печерних мощей, і надумалася урочисто канонізувати їх. Щоб це зрозуміти, треба пригадати історичні обставини тих часів: саме тоді, у XVII столітті, точилася вперта боротьба між панською Польщею та українською торговельною буржуазією (козацтво, міщанство), що намагалася утворити сприятливі умови для розвитку української державности та національної торгівлі. Як то часто трапляється в історії, така економічна боротьба набула релігійних форм: козацтво начебто боролось за православну церкву проти католиків та уніятів. Печерський монастир, зі своїми величезними багатствами, стає за одну з міцних фортець православ'я й бере жваву участь у політичному житті. Петро Могила, київський

митрополит та лаврський архімандрит, видатний політик, цілком розумів велике значіння монастиря, що скупчував навколо себе сили українського козацтва та православного міщанства. Отже треба було дбати про піднесення авторитету православної церкви взагалі та Печерського монастиря зокрема. Для цього прославляють „святість“ його, збирають відомості про всі „чуда“, що сталися в монастирі, тощо; один чернець пише спеціальний твір, де розповідає про 64 чуда, що сталися в монастирі останніми роками; правда, ці чуда здебільшого полягають у тому, що хтось із прочан обікрав церкву або мощі, а потім хворів чи вмирав, або хтось бачив уві сні печерського „святого“, а потім видужав від хвороби тощо. Але для тих, хто хоче вірувати, і таких чудес цілком досить; до того ж вони збільшували славу монастиря. Далі канонізували печерських „угодників“, відкрили нових святих тощо. Отже українська церква мала певні політичні причини для того, щоб визнати за святі печерські мощі. Але російська церква, що тоді була відокремлена від української, цих „угодників“ зовсім не знала. Коли приєднали Україну до Москви, то і церкви обох країн об'єдналися 1685 року, але московська церква не поспішала визнавати печерських „святих“: тільки 1762 року Синод видає дозвіл вписувати їх до московських реєстрів святих. Пізніше цей наказ 1762 року був стверджений у 1775 та 1784 роках (1762 рік — рік вступу на престол Катерини II; в наказі Сенату вона відразу поставила собі завдання запровадити однакове управління та законодавство на всьому просторі імперії; 1775 р. вона зруйнувала Січ Запорізьку; 1784 р. почала запроваджувати нове церковне законодавство).

„Нетлінність“ У XVII ж столітті виникає ряд суперечок нав-
лаврських коло питання про нетлінність лаврських мощей.
мощей. Письменники XVII століття, що залишили нам
описи печер, свідчать, що окремі тіла нетлінні, але від
інших залишилися самі кістки; напр., Павло Алепський,
що був у Києві з антіохійським патріархом року 1654,
пише про дальні печери: „здесь также почивают много-
численные мощи, однако весьма истлевшие, ибо они древ-

нее тех (тих, що в ближніх печерах) и столько времени лежат под землей в сырости и холоде“. Аж до другої половини XVII століття мандрівники згадують про ніші з кістками та про окремі купи черепів, що переховувалися в печерах. Тогочасні малюнки також подають цілі групи кістяків по окремих печерних нішах — наприклад, кістяки 12 братів-будівничих; тіла та кістки лежать відкриті просто на підлозі, черепи розкидані по землі, а

Лаврські мощі (XVII стол.).

окремі труни стоять на підставках, уздовж вулиць, але без аркосоліїв. Деякі відвідувачі печер, переважно чужоземці, цілком слушно кажуть, що саме печерний ґрунт та печерні умови поховання зберігали тіла померлих. Але православне духовництво з другої половини XVII століття, навпаки, дуже гостро боронить думку, що мощі нетлінні, і не тліють через свою святість, що нетлінність взагалі є ознака святости. Треба було чимось підперти загальну канонізацію святих, дати якийсь разючий доказ їхньої святости, а разом і прославити православний монастир. Отже тільки з другої половини XVII століття нетлінність

стає за спеціальну ознаку святости київських мощей. Ставши на такий погляд, лаврські ченці поступово почали видавати всі свої мощі за нетлінні. Для цього вживали багато заходів протягом XVII, XVIII та XIX століть.

Поступово тут почала широко діяти манастирська спекуляція, бо виявилось, що нетлінні мощі дають Лаврі не саму славу, а ще й величезні грошові прибутки, бо до неї сходилося багато прочан. Ченці намагалися вразити прочан якимось чудом, а для людини, що не знає природних умов, які зберігають людське тіло, мощі справді здаються за щось чудесне. Розвиток капіталізму спонукав духівництво збільшити церковні підприємства та манастирські капітали; потрібні були все більші грошові засоби. Отже духівництво не соромлячись починає одверто спекулювати на різних святощах, аби витягти з прочан якнайбільше грошей. Навіть із наказів Синоду XVIII століття дізнаємось про широке використання для цього мощей та про вишукування їх: в одному наказі розповідається, що під час великих морозів труни з мертвими тілами випирають з-під землі, коли вони не глибоко закопані; якщо ці тіла більш-менш збереглися, то ченці й попи оголошують їх за святих і правлять над ними панахиди та молебні, і це дає їм чималі прибутки; наказ забороняє такі махінації. В другому наказі забороняється класти різані та зодягнені колоди в труни над могилами „святих“.

І лаврські ченці не відставали від іншого духівництва. З XVII століття починають так улаштовувати печери, щоб вони сприяли відвідуванню прочан та молитві на могилах нових „святих“. Саме тоді, як уже згадувалося, починаються значні зміни в печерах та в розташуванні мощей. Не побоялися також лаврські ченці порушити спокій своїх померлих попередників і перенесли (невідомо коли) всіх похованих у дальніх печерах „святих“ до печер ближніх: більшість прочан потрапляли до ближніх печер і, звісно, тут треба було показати найвидатніших покійників, а в дальніх залишили другорядних. З 73 святих, що є в ближніх печерах, Патерик згадує аж 49; всі вони жили в дотатарський період. Але майже про всі ті 45 мощей, що лежать у

дальніх печерах, нема ні життєпису, ні будь-яких згадок у літературі; їхні ймення та деякі відомості про них узяті з тих дошок, що ними закривали вхід до могили; до того ж ці відомості здебільшого просто беруть увесь матеріал з Патерика: тут також є й „многоболезненный“, і „постники“, і „чудотворці“ тощо; навіть окремі чуда цілком запозичені з Патерика.

Лаврські мощі (XX стол.)

Вже напочатку XVIII століття ніші з кістками та окремі кістяки в печерах закрили, отож прочани згадують тільки мощі. Очевидно, і мощі вже почали одягати та ховати від людського ока, бо відвідувачі бачили тільки їхні руки; дванадцять братів-будівничих вже 1701 року були „под единым покровом“. Говорячи про перебудову в печерах, ми вже згадували, що з XVII століття й саме розташування мощей чимало змінили: поступово їх розставили вздовж печерних вулиць в окремих аркосоліях, щоб прочанам зручніше було підходити до них, потім їх покладено в однакові труни і, нарешті, вироблено цілу систему

спеціального одягу, що ним закривали та прикрашали моші. Цей рясний одяг не залишав жодної частини тіла відкритою і надавав усім мощам, навіть тим, що збереглися в кістках, вигляду нетлінних тіл.

ЛІТЕРАТУРНІ ВІДОМОСТІ ПРО МОЩІ.

Вже згадувалося, що література подає нам відомості тільки про дотатарських „святих“, що тепер є в ближніх печерах. Життєписи їхні можна знайти в печерському Патерику; він складений з уривків літопису, з творів Нестора-Літописця, Симона — єпископа Суздальського та Полікарпа — ченця К.-П. лаври. Перший з них писав на початку XII ст., другий та третій — у першій половині XIII ст.; ці твори були об'єднані в XV ст. в один збірник під назвою „Патерик або Отечественник Печерский“. Згодом до цих першоджерел додано ще низку оповідань, і тепер у Патерику є 35 окремих життєписів та оповідання про заснування монастиря, про збудування мурованої церкви, про окремі „чуда“ тощо. З другої половини XVII ст. Лавра випускає кілька видань Патерика, що має прославляти монастир та його „угодників“. У XVIII ст. Москва надовго затримує нове видання Патерика та вимагає багатьох поправок, згідно із вказівками Синоду.

Основна думка Патерика — довести, що Печерський монастир виник на бажання та на молитву самої божої матері, отже має надзвичайну святість та славу.

Всі оповідання в Патерику рясно прикрашено різними чудами, подвигами ченців, а також прославленням бога й навчанням читачеві, щоб він знав, як і що треба робити на честь богів та на користь монастиреві; кожна фантастична легенда має певний ґрунт та зовсім реальну мету: прославити монастир, довести святість ченців, заохотити до пожертв, залякати ворогів тощо. Іноді доводиться лякати бісами й самих ченців, бо, очевидно, ці „святі отці“ не дуже сподівалися на блага небесні й охоче шукали земних утіх, компрометуючи монастир та порушуючи його добру славу. З-під цієї „мішури“ часом виглядає тодішнє життя з усіма його типовими особливостями та своєрідними рисами.

Звісно, не можна вважати оповідання Патерика за цілком реальні: багато матеріалу запозичено просто з інших літературних творів, з грецьких Патериків тощо. Особливо це стосується таких моментів, як от моральні навчання, окремі чуда, боротьба ченців із бісами та різні бісівські дії тощо; іноді навіть намагалися прикладати до життя те, про що розповідала чужоземна література. Отже, далеко не всім життєписам у Патерику можна довіряти, але запозичали, звісно, те, що найбільш подобалося, що найбільш відповідало вимогам доби. І ті сторінки з Патерика, що їх ми наведемо далі, не завжди відбивають реальні події, але вони типові для свого часу й мають у собі певну частину правди.

Зупинимося, поперше, на затворниках, бо ними особливо пишалися ченці, вражаючи прочан їхніми „подвигами“. Цей вид чернецтва, за церковними правилами, полягав у тому, що через 3 — 4 роки перебування в монастирі людина вирішувала замкнутися, або, певніше, закопатися в печері; такий подвижник викопував собі невеличку кімнатку з вузьким входом, що потім засипав землею, залишивши віконце; через оце віконце інші ченці подавали йому хліб та воду; той, хто замкнувся, ніколи вже не міг виходити із свого „затвору“. Коли він кілька днів не брав хліба та води, що йому приносили, братія вважала, що він помер, і йому відправляли похорон, не порушуючи затвору. Так розповідають про затворників ченці.

Відомо, що церква охоче проповідує такий аскетизм, тобто радить відмовлятися від усіх радощів життя, сподіваючись царства небесного: що більше страждань на цьому світі, то вища нагорода в бога. Таке навчання особливо поширилося в добу занепаду Римської імперії, саме тоді, коли формувалася християнська релігія. Цьому сприяв загальний занепад суспільного життя, голод, війни, небезпека, надзвичайно тяжкі матеріальні умови, що в них перебували нижчі верстви людности, особливо раби. Раби та тодішній пролетаріят не були придатні до активної боротьби із своїми гнобителями, отже вони покладали всі свої надії на царство небесне. Терпіти ярмо експлуатато-

рів і сподіватися нагороди на тому світі — це є рабське уявлення, рабська думка. Звісно таке навчання чудово допомагало вищим верствам визискувати трудящих: ви-снажений робітник чекав на розплату на тому світі, уни-каючи справжньої боротьби із своїм ворогом. Отже така проповідь церкви йшла на цілковиту користь експлуата-торам. Тим то й затворники як живий приклад людини, що начебто цілком відмовилася від усіх радощів життя, що добровільно страждала на славу божу, мала почесне місце серед церковних „святих“. Але, звісно, сами панівні класи, так само, як їхні спільники — представники духів-ництва, зовсім не прагнули царства небесного, ні в чим не обмежували своїх потреб, бо тутешній світ давав їм усі блага та всіляку розкіш.

Відомо, що й у К.-П. лаврі ніколи не було суворого, аскетичного життя та подвижництва. Тутешні ченці тор-гували, займалися політичними інтригами, експлуатували свої маєтки тощо. Затворництво навіть забороняли. Напр., Лаврентій-затворник мусів покинути Лавру й замкну-тися в іншому монастирі, а Микиту-затворника, що праг-нув слави чудотворця, ігумен довго умовляв: „Сину мій, нема тобі користи сидіти празно; ти ще молодий; краще залишайся серед братії та працуй на них“. Цікаво, що ігумен визнає, що затворники „сидять празно“, і монастир, звісно, не може використати їхньої робочої сили. Патерик розповідає тільки про 5 затворників. Але вони не додер-жували всіх правил „затвору“. Один з них був пізніше за єпископа в Новгороді, другий залишив „затвор“ через хворобу тощо. У „затворі“ нікого з них не ховали, а ви-носили звідти й ховали звичайним способом. Патерик ясно свідчить, що це були люди не цілком нормальні, а, перебуваючи в „затворі“, вони й зовсім божеволіли. Отже ті численні віконця з написом „затворник“, що є в печерах, не можуть відповідати чернецьким поясненням: цих затворників здебільшого вигадували для монастир-ської слави. Наукові розкопани остаточно розкриють та-ємницю цих „затворів“.

Звернімося до Патерика: Ісаакій-відлюдник — одна з

найсумніших постатей цього твору; тут наочно можна бачити повну картину божевілья, що є наслідок аскетичних вправ.

Ісаакій був багатий купець; його охоче прийняли до монастиря; одразу він вражає своїми вчинками: „звелів купити собі козла, зняв з нього шкуру й одяг її на власяницю, і засохла на ньому сира шкура“. Потім він зачинився в печері й прожив там 7 років. Одного разу побачив він блискуче світло в печері, „і прийшли до нього два юнаки з обличчями блискучими, як сонце, й промовили до нього: Ісаакію, ми — янголи, а ось іде до тебе Христос: вклонися йому“. Ісаакій, звісно, вклонився, але в ту мить виявилось, що перед ним не янголи та Христос, а справжні біси: „вся келія та вулиця в печері наповнилася бісами, і каже один біс: „візьміть сопілки, бубни та гуслі й заграйте — Ісаакій буде нам танцювати“. І вдарили вони в сопілки, бубни й гуслі, і почали гратися Ісаакієм. Нарешті залишили його ледве живого. Вранці він не спромігся взяти хліба та води, і ченці винесли його непритомного з печери. Два роки він тяжко хворів, аж потім його довелося вчити їсти й ходити, як малу дитину; навіть до церкви доводилося вести його силоміць. З дальшого оповідання видно, що він назавжди залишився божевільним, чи, церковною мовою, „юродивим Христа ради“: „або ігуменові щось попсує, або братії, або мирським людям; збирав до себе дітей та одягав їх у чернецький одяг; і били його за це то ігумен, то батьки цих дітей“. Ісаакій знов оселився в печері, але вже не зачинявся; тут він знову бачив силу бісів, що загрожували засипати його землею, або з'являлися у вигляді ведмеда, вола, змія, жаби, миші та інших гадів, але Ісаакій уже не боявся їх. Він навіть спромігся творити чуда: запалив він піч в „істопці“ (будинок із піччю) коло печери; коли вогонь розгорівся, стало полум'я виходити крізь щілини в печі, тоді він став просто на вогонь босими ногами й не заподіяв собі жодного лиха. Отаке те чудо. Але, певно, Ісаакій просто поновив тягу у печі, закривши ногами щілини, отже нічого дивного немає, що ноги йому не попе-

кляся. Це оповідання дає багато цікавого матеріалу не тільки щодо затворництва, а й побутового: ми дізнаємось, що ченці примушують хворого Ісаакія тяжко працювати, знущаються з нього, силоміць тягають до церкви, ігумен навіть б'є нижчу братію тощо. Цікава також уява про бісів у вигляді різних тварин: народні казки завжди розповідають про різних звірів, що живуть та почувають, як справжні люди. Це є стародавній, так званий анімістичний погляд, що вірить в існування душі, яка може жити в кожній людині, тварині або навіть речі. Християнська церква, борючись із поганством, засудила такий погляд на тварину; але ця казкова тварина продовжує жити в народній фантазії, перетворившись на біса, також проклятого від церкви. У житті Федора та Василя також знаходимо яскравий натяк на походження бісів: „раніш невірні люди шанували їх, і вклонялися їм, і визнавали їх за богів; тепер же в угодників божих вони „в обиді та безчестії“, і, як раби куповані, працюють — дерево на гору носять“. Не мігши церква знищити народню уяву про різних духів, що наповнюють природу, перетворила їх на бісів.

Жахливе також життя Івана Многострадального. Цей нещасливий чернець, перебуваючи в печері, боровся переважно з „плотськими страстями“. Для цього він ніби закопував себе під час великого посту по плечі в землю. Він теж бачив різні привиди: біс у вигляді змія хотів проковтнути його; вже голова й плечі печерника були в бісовій пасці, вже волосся йому палало, але раптом почув він голос бога й урятувався від страшної загибелі.

Залишімо цих бідолашних божевільних та перейдімо до інших життеписів.

Матвій Прозорливий доглядав за поведінням ченців: під час церковної відправи він бачив біса, що кидався квітками; коли бісова квітка до кого причепиться, той брат почне куняти та втече з церкви проспатися — от і нема кому правити та бога славити. Навіть, коли сам ігумен заснав і не прийшов до церкви, Матвій побачив на його місці осла. Мало того, що ченці любили поспати, вони іноді ще й тікали з монастиря: бачив Матвій біса

верхи на свині, що їхав по Міхаля Толбековича; незабаром дізналися, що Міхаль після утрені перескочив за паркан монастиря.

З життя Онісіфора дізнаємось про славнозвісне пророцтво Антонієве щодо похованих на терені Лаври: Онісіфор поховав у печері свого сина духовного, але покійник почав так смердіти, що навіть коло гори печерної не можна було бути — звіри розбігалися звідти. Тоді Антоній з'явився Онісіфорові уві сні, відкрив гріхи померлого й вимагав, щоб його викинули з печери; але на третій день він змилювався: „бо не можу я порушити свого зароку: я обіцяв вам, що кожен, похований тут, буде помилуваний, хоч би й грішний був. Ніхто з цього монастиря не буде засуджений на муку“. І раптом, замість смороду, чудові пахощі наповнили печеру. Ченці широко використали цю обіцянку Антонієву: звісно, кожен хоче потрапити до царства небесного, а воно й не так уже важко — аби поховали в Лаврі. Тим то могила в Печерському монастирі коштувала надзвичайно дорого, бо ж забезпечувала рай; великі пани та прислужники трону знаходили почесне місце на лаврських цвинтарях, що були приступні тільки найвищим верствам суспільства.

Життя Євстратія Постника повно гострого антисемітизму: його продали до Херсонесу в рабство євреєві, що нібито розіп'яв його; але незабаром з наказу уряду всіх євреїв перебили та покатували; це викликає в побожного автора цілковите співчуття. Тіло Євстратієве викинули в море, звідки воно чудесно потрапило до печер.

Ненависть ченців до євреїв може бути цілком ясна, коли пригадати, що монастирі були великі торговельні та лихварські підприємства; отже єврейські купці завжди були за конкурентів і стояли на перешкоді „побожній“ діяльності монастирів; не дивно також, що вся подія з Євстратієм трапилася саме в Херсонесі, що провадив таку широку торгівлю з Києвом.

З ченцем Афанасієм трапилося надзвичайне чудо: другого дня після смерті він знову ожив і потім оселився в печері, де пробув аж 12 років. Цікаві авторові пояс-

нення: коли Афанасій помер, „покійник залишився цілий день не похований: був він дуже бідний, нічого не мав від світу цього, і тому всі нехтували ним“. Другого дня, коли ченці зайшли до келії померлого, він сидів і плакав; усі почали розпитувати його, як він ожив та що бачив на тому світі; він же подав братії тільки три поради: „цілком коріться ігуменові, кайтеся та моліться повсякчасно“.

З цього життя видно, як ставилася братія до бідних ченців, що їх лінувалися навіть своєчасно поховати; характерні також поради Афанасієві: автор уважає людину, що бачила потойбічний світ, за дуже мудру, а тому її словами намагається піднести авторитет ігуменів. Щодо самого воскресіння Афанасія, якщо справді щось подібне трапилося, то це, певне, був випадок якогось нервового захворювання — летаргічний сон, непритомність тощо. В стародавні часи, коли наука була в зачатковому стані, воскресіння взагалі вважали за явище цілком можливе.

Князь Микола Святоша Чернігівський постригся в К.-П. лаврі року 1106. Він був онук того князя Святослава, що разом з Феодосієм заснував велику лаврську церкву. Автор життя широко скористався з цього, щоб докладно розповісти про смиренство, слухняність та працьовитість князя й подати його як приклад усякої добродійності. Але дійсність проглядає крізь усі ці похвали: ігумен увесь час намагається дати йому найлегшу роботу, і нарешті будує йому окремий будинок-келію; це, звісно, доводить, що зовсім не всі ченці жили в однакових умовах; князь мав величезні багатства, перебуваючи в монастирі; він збудував другу муровану церкву в Лаврі, а саме Троїцьку надворітну; до того ж, очевидно, намагався закласти коло Печерського монастиря свій власний монастир, Миколаївський, що й досі існує, вже в монастирській огорожі, під назвою лікарні. Цікаво, що після смерти князя, брат його купив в ігумена речі покійного. Князь лежить у ближніх печерах у гарній металевій труні, тоді як інші мощі — в дерев'яних.

Еразм витратив своє велике майно на ікони та прикраси до церкви; коли він збіднів, усі почали нехтувати

ним; він страшенно сумував, гадаючи, що дурно витратив свої кошти й не одержить жодної нагороди на тому світі. Але ось з'явилася йому уві сні сама богородиця й каже: „Еразме, ти прикрасив мою церкву іконами та возвеличив її, за це і я прославлю тебе в царстві сина мого“. Отже Еразм заспокоївся, а читачі Патерика зрозуміли, що, прикрашаючи церкви та купуючи ікони, здобуваєш собі місце в раї: отже і ченцям корисно, і собі приємно.

Чорноризець Арефа „мав великі багатства в своїй келії й ніколи жодної цати, навіть хліба не подав бідному“; „такий був скупий та немилостивий, що й сам себе голодом морив“. І ось його обікрали; він був у такому розпачі, що навіть хотів укоротити собі віку й обвинувачував силу невинних, мучив їх та карав. Нарешті, звісно, янголи з'явилися йому уві сні й примирили його з тим, що сталося. Життя Еразма та Арефи написано під впливом синайського Патерика.

Піп Тит та диякон Євагрій були великі приятелі, але згодом посварилися аж до того, що „коли Тит іде з кадилом, Євагрій тікає від фіміяну, а коли Євагрій не тікає, Тит проходить коло нього й не кадить“. Навіть, коли Тит помирав і почав просити Євагрія, щоб той з ним помирився, Євагрій сказав: „Ніколи не хочу помиритися з ним, ні на цьому світі, ні на тому“. Після цих жорстоких слів Євагрій раптом помер, а Тит одужав. Такі от були „брати во Христі“ в знаменитому Печерському монастирі.

Найбільше матеріялу подає Полікарп у своєму посланні до Акиндина, ігумена Печерського. Хоч з його слів він передає події, що трапилися 160 років тому, але він пише в самому Печерському монастирі, спостерігає оточення й знайомить нас із окремими сторонами лаврського побуту.

Напр., з життя Агапіта-лікаря ми дізнаємось, що ченці лікували різним зіллям й були серйозні конкуренти навіть для чужоземних лікарів. Лікар-вірмен, що в той час практикував у Києві, намагався отруїти Агапіта; Агапіт теж ворогував із вірменом, навіть вигнав його із своєї келії, ніби через те, що той не додержував християнської віри. Вірмен, позбавившись практики, мабуть визнав монастир-

ські лікування, бо нарешті й сам охрестився й постригся в ченці, очевидно, щоб збільшити свої заробітки. Агапіт лікував і самого князя Володимира Мономаха; одужавши, князь прислав монастиреві багато золота й різних подарунків.

Алімпій-іконописець також іноді лікував; напр., він „допоміг“ одному прокаженому, помастивши його струпи своїми фарбами для ікон; за це родичі хворого обкували золотом ківот у Печерській церкві.

Друга професія ченців, що також давала чимало прибутків, було малювання ікон; Алімпій-іконописець був учень тих грецьких майстрів, що їх запросили розмалювати велику церкву; він був дуже добрий майстер і мав багато замовлень. Одного разу йому замовили 7 великих ікон до церкви; власник церкви тричі передавав Алімпієві кошти та матеріяли для ікон ченцями, але він не виконав замовлення, бо, мовляв, ті ченці йому нічого не передавали; тоді замовник з'явився до ігумена, скаржачись на Алімпія; виявилось, що цей нічого не знає, але коли пішли по дошки, то знайшли готові ікони. Звісно, все це приписано чуду, а ченців, що дурили замовника, викинули з монастиря. Але цікаво, що ці ченці запевняли, ніби вони самі написали ті чудесні ікони, і нарід вірив їм; навіть „чудо“ вони пояснювали так: „замовник не хоче заплатити нам за роботу, тому й вигадує чудо“. Алімпій же, що в нього перехопили вигідне замовлення, підтримував замовникове пояснення. Очевидно, монастирські іконописці суперничали між собою та сперечалися з приводу замовлень, особливо багатих замовників, але верхівка братії перемагала нижчих рангом і без жалю розправлялася з ними. До того ж, видно, що майстрі брали за свою роботу дуже високу ціну, бо, за оповіданням, ченці тричі збільшують свої вимоги, а власник ікон навіть не дивується й посилає до монастиря все нові кошти.

Отже, лікування хворих та церковне малярство давали Лаврі чималі прибутки.

Але ще більші прибутки давала торгівля хлібом і особливо сіллю. Тут маємо справу з такою яскравою постаттю,

як Прохор-Лебедник. Він жив саме в часи великих чвар між князями, в часи постійних половецьких нападів: „були в ті часи чвари та голод великий, і в усьому була скудість в Російській землі“. Прохор починає збирати лободу та робити з неї хліб, що ним тільки він і харчувався: „як птахам небесним з неораної землі був йому хліб несіяний“. Коли голод у країні збільшився, почав Прохор роздавати всім голодним свій хліб з лободи. З його рук був цей хліб добрий та солодкий, як мед; коли ж хто вкраде шматок, то не можна було його їсти, бо був він гіркий, як полин. Далі бачить Прохор, що немає в людности соли; тоді зібрав він з усіх келій попіл та перетворив його на сіль. І що більше цієї соли роздавав він людності, то більше було її в його келії. „Торжище спустіло, а в монастирі було повно тих, хто приходив по сіль“. Тоді повстали купці, що торгували сіллю, і почали вимагати, щоб князь припинив Прохорову діяльність. Князь не довго барився, бо й сам заздрих прибуткам ченців, і просто пограбував Прохора, захопивши його сіль. Але в князевих руках монастирська сіль знову перетворилася на попіл. Тоді князь помирився з Лаврою, почав шанувати та „ублажати“ Прохора, навіть обіцяв власними руками поховати мудрого ченця; і справді, після смерти Прохора, князь сам поклав його в могилу. Так розповідає Патерик. Справді, не дурно шанував князь Прохора: безперечно, цей чернець мав видатні комерційні здібності та вмів у слушний момент використати голод на користь монастиреві. Патерик досить наївно розкриває справжні Прохорові властивості: лободу він збирає саме тоді, коли людність голодує, і роздає її власними руками, а той, хто вкраде, одержує поганий хліб; отже купуй хліб із лободи тільки в Печерському монастирі, в Прохора, і не намагайся вкрасти, бо від цього жодної користі тобі не буде. Далі, коли Прохор почав торгувати сіллю, він мав уже власну келію і, мабуть, чималу, бо зібрав туди сіль з усіх інших чернецьких келій; отже він скупчив у своїх руках усю монастирську торгівлю, що її раніш провадили, очевидно, інші ченці, кожен скільки міг. Сварка з князем

кінчається перемогою монастиря, що, мабуть, поділився з ним своїми величезними прибутками.

Не менш цікаве оповідання про Василя та Федора, що до певної міри висвітлює питання про монастирську робочу силу — рабів, слуг та найманих робітників. Федір був людина дуже багата і, вступивши до монастиря, почав шкодувати за своїм добром. Біс, звісно, скористувався з такого настрою ченця й допоміг йому знайти в Варязьких печерах величезний скарб, що тут колись закопали варяги. Маючи в руках таке багатство, Федір вирішив утекти з монастиря, щоб купити собі села та маєтки й добре жити; навіть приготував собі підводи та скрині на скарб. Але тут з'явився чернець Василь, що приятелював з Федором. Василь умовив його залишитися в монастирі, і Федір знову заховав скарб у печері. Після цього Федір раптом стає чудотворцем: він почав молоти жито на братію, і жорни в його келії почали молоти сами; це, бач, біси підкорилися Федорові та працюють замість нього: за ніч перемололи п'ять підвод жита, а борошна стало аж на 10 підвод. Далі бідним бісам іще гірше було. Почали будувати манахи монастир та церкву, виготовили на березі Дніпра силу дерева та найняли робітників, щоб перевезти все на гору. Але возити не довелося: звелів Федір бісам усе дерево на гору знести: „і всю ту ніч біси, не відпочивши, носили дерево з Дніпра на гору, поки жодного не залишилося там. І поклали все не до купи, а окремо: окремо для даху, окремо для підлоги, окремо великі стовбури, що тяжко носити, бо дуже довгі, і все ціле знайшли на горі“. Звісно, біси вирішили помститися і, прийнявши образ самого Василя, сповістили князя про захований у печері скарб. Князь запросив до себе Федора, а потім і Василя, і вимагав, щоб вони поділилися з ним своїм багатством. Але ченці запевняли, що втратили пам'ять і зовсім не знають куди заховали свій скарб. Князь почав їх катувати, і вони померли у в'язниці. Поховано їх у Варязькій печері, де вони жили, а згодом перенесено до ближніх печер і покладено в одну труну.

Чим можна пояснити Федорові „чудеса“? Багато таких

„чудес“ із бісами наводить тодішня література. Тут, мабуть, уся сила в скарбі, що займає центральне місце в оповіданні; хоч його, ніби, знову заховали, але видно, що Федір не залишився бідняком: він будує собі окрему келію, платить візникам, що мали возити дерево на гору й зчинили бунт, коли біси перехопили їхню роботу, тощо. Очевидно, частина скарбу пішла на монастирське будівництво. А далі Василь, що заздрих Федорові й боявся, щоб той не втік з монастиря з рештою грошей, повідомив князя про знахідку, сподіваючися нагороди. З цього життя ясно видно, що монастир уживав найманої робочої сили — візників та слуг, а також рабів, бо сказано: „так працював Федір і дуже полегшував працю рабам монастирським“. Біси також працюють на ченців, як „раби куповані“. Отже можна було знайти робочі руки, що спромогалися на дивні чуда. А монастиреві та ченцеві чуда на користь і на честь. Щодо роботи, то тут святі чорноризці охоче зверталися до слуг, рабів і навіть бісів.

Напр., у житії Григорія-Чудотворця докладно розповідається, як ченці обертали на рабів та слуг тих злодіїв, що їх ловили в монастирі; звісно, без чуд і тут не обходилося, бо за словом Григорія, злодії іноді перебували на місці злочину непорушно аж днів із п'ять, а потім назавжди і з дітьми та нащадками залишалися працювати на ченців.

Ще низку чуд переказує Патерик, і, дивно, — всі вони йшли безпосередньо на матеріальну користь монастиреві: приїздить до монастиря хворий, але дуже багатий юнак „Пімен Многоболезнений“ і сподівається цілющої сили чернецьких молитов; братія, звісно, щиро вітає багатія та обіцяє йому, що він цілком одужає, якщо вступить у ченці; але родичі хворого, аж ніяк на це не згоджуються; годі й трапляється чудо: вночі, коли батьки Піменові міцно поснули, з'являються янголи в образі ченців і постригають юнака. Справу зроблено — й родичі мусять залишити Пімена, а разом і його гроші в Печерському монастирі. А далі „ті ченці, що мали служити хворим, нехтували Піменом та багато разів залишали його на два-три дні

без їжі та води“. Отакі були милосердні чорноризці до хворих.

Нарешті, треба згадати про „дванадцять братів-будівничих“, що лежать у ближніх печерах в одній великій труні. Патерик розказує про чотирьох грецьких будівничих та про художників, що працювали над великою церквою, але не називає всієї кількості майстрів, не називає їх братами, але зазначає, що їх поховано в Лаврі, в церковному притворі. Легенда про цих греків ще раз доводить велику здібність ченців прославляти та реклямувати свій монастир. От що ніби розповіли греки, з'явившись до Печерського монастиря: „Одного разу прийшли до нас гарні юнаки й сповістили, що нас кличе цариця до Влахерни (місцевість коло Константинополя); ми поспішили до неї, і вона нам сказала: „я хочу збудувати собі церкву в Русі, в Києві, й наказую вам виконати це; візьміть золота на три роки та йдіть за цими ченцями, Антонієм та Феодосієм. Я сама прийду подивитися на церкву й буду жити в ній“. Вона дала нам оцю свою ікону, що буде намісна в новій церкві. Ми вийшли й побачили церкву в повітрі; після цього поїхали ми до Києва“. Ченці дуже здивувалися, а особливо Антоній з Феодосієм, бо греки запевняли, що бачили їх у Влахерні, а вони ж зовсім з монастиря не виходили; отже всі зрозуміли, що це все було чудо самої богородиці. Через 11 років з'явилися з Греччини і малярі, що також чудом одержали кошти від Антонія та Феодосія, хоч ті вже 10 років, як померли. Виявилося, що під час подорожі до Києва і ці греки також побачили в повітрі Печерську церкву, що її треба було розмалювати, й не схотіли їхати далі, бо вона значно більша, ніж зазначено в умові з майстрами. Побачивши, що їх піддурили, греки повернули назад, але скільки вони не гребли, човен ішов проти течії просто до Києва. Тут вони виконали свою роботу й постриглися в манахи разом з будівничими. Така легенда Патерика про будівничих та художників великої церкви. Ми бачимо тут спробу поставити Печерський монастир на недосяжну височінь через безпосередню участь самої божої матері в будуванні церкви, що в ній вона

обіцяла оселитися. Бажаючи піднести славу монастиря, ченці забули, що тут уже були богородичні церкви — в дальній печері та над нею; отже, божа мати трохи спізналася, замовивши собі нову церкву. До того ж тут бачимо цікавий натяк на монастирські порядки: грецьких майстрів, очевидно, силоміць притягли до Лаври, коли вони, обдурені умовою, хотіли повернутися до батьківщини.

Пізніше виникла ще одна легенда про цих будівничих: вони, мовляв, щиро працювали коло церкви, але вона ховалася в землі: скільки муру не виведуть, а він усе зникає та зникає; одного разу з'явилася будівничим уві сні сама божа мати та звеліла будувати бані й ставити хрести; коли це зробили, вся церква протягом однієї ночі одразу виринула з-під землі й стала на горі зовсім закінчена. Після цього одинадцять майстрів постриглися в ченці, тільки дванадцятий узяв гроші за роботу й почав гуляти. Скоро будівничі померли, їх поховали в одній келії в ближніх печерах. Незабаром з'явився й дванадцятий, щоб теж лягти коло братів, але йому не вистарчало місця, отже він і досі лежить з підігнутою ногою. Цю фантастичну легенду пізніше зв'язували також із будуванням лаврської дзвіниці. Але цікаво, що й це зовсім казкове оповідання підкреслює добродійність тих майстрів, що не взяли з монастиря грошей за роботу над церквою. Безперечно, ці „дванадцять братів“, що їх тепер показують у ближніх печерах, є просто поховання дванадцятьох осіб в одній крипті.

Короткий переказ окремих легенд Патерика доводить, який важливий цей твір для характеристики окремих ченців, що їх моці так довго шанували за святість, а також, щоб обізнатися з усією епохою. Більшість цих „святих“ були люди багаті, до того ж дуже жадібні до багатства. Це призводило до великих сварок між ними. З 37 ченців, що про них розповідає Патерик, один був князем, четверо — бояри, троє — єпископи, один — архімандрит, двоє — ігумени, один купець, і про 10 манахів є вказівки, що вони були дуже багаті люди; тільки за трьох є відомості, ніби вони люди бідні, і братія нехтувала ними та ставила їх на тяжку роботу. Ченці не жили вкупі, як цього ви-

магає монастирський устав, що його завів Феодосій, але мали свої окремі будинки-келії, де переховували свої кошти та провадили свої власні справи. Тяжкої праці вони зовсім не знали, крім декого з бідніших, бо в монастирі були слуги та раби, а харчі постачали монастирські селяни. Щодо посту й молитов, то з цим теж було не тяжко: ченці не дуже ретельно одвідували церкву, до того ж часто втікали з молитви, щоб поспати. Харчування було таке, що сам князь охоче трапезував з манахами та визначав, що їхня їжа краща за князівську. Ченці вільно виходили з монастиря та приймали гостей; з окремими князми та боярами в них були найкращі стосунки. Багато чужоземців потрапляло до монастиря: варяги, греки, вірмени, сирійці; ченці охоче приймали їх, бо все це були люди багаті та освічені, дехто з них хрестився в Лаврі й навіть постригався. Хоч устав забороняв жінкам переступати за монастирську браму, але в Патерику розповідається, що мати одного хворого ченця навіть ночувала в нього у келії.

Крім ченців Печерського монастиря, в печерах є троє російських єпископів.

Один із них, Симон Суздальський — автор частини Патерика; цікаво, що не тільки в лаврських печерах, а й у Володимирі на Клязьмі також є мощі цього „святого“; отже церква має дві мощі однієї людини і, очевидно, її не дуже турбує таке „чудо“. Те саме можна сказати й про Феофіла Новгородського, що похований за вказівками різних літописів у московському Чудовому монастирі, в Новгороді та в київських печерах.

У печерах також „почивають“ княжна Юлія Ольшанська, Ілля Муромець та младенець Іван. Нетлінне тіло княжни Юлії знайшли під лаврською церквою на початку XVII століття. Її „святість“ полягає тільки в тому, що вона княжна, нічого з її життя, крім того, що вона померла 16 років, невідомо. Звісно, після того як відкрили її тіло, вона з'явилася уві сні одному архімандритові й повідомила його про свою святість; це було дуже до речі, і митрополит Петро Могила канонізував її ра-

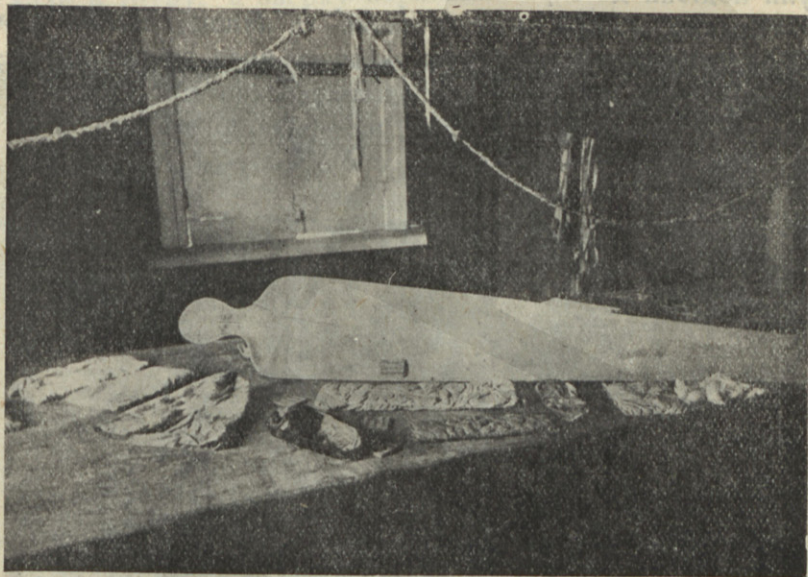
зом з іншими лаврськими святими. Вона згоріла у великій церкві під час пожежі 1718 р., а потім її останки перенесли до ближніх печер. Ілля Муромець має ім'я легендарного героя народніх билин. Дехто з церковників уважають, ніби це якийсь інший Ілля, чернець лаврського монастиря; інші запевняють, що це справді казковий багатир. Младенця Івана забили кияни — поганці разом з батьком року 983; літопис не називає ймення забитих, але свідчить, що місце їхнього поховання невідоме. Звідки витягли ченці цього младенця, та ще й „святого“? Але й не таких ще немовлят можна знайти в Лаврі: в дальніх печерах є навіть мощі немовляти, що його забив Ірод. Його привіз до Києва 1620 року ієрусалимський патріарх. Це за легендою було вже не 1000, а майже 2000 років тому, але ченці так удосконалили справу з мощами, що знаходили й те, чого ніколи не бувало. Це Іродове немовля також робило свої чуда: безплідна жінка мала подержати його труну, й немовля ніби посиляло їй дітей. Щоб краще допомогло, треба було замовляти обідню, або молебень та під час відправи держати оте немовля на руках.

МАЙСТЕРНЯ МОЩЕЙ ТА ТОРГІВЛЯ НИМИ.

Останніми часами ченці прикладали чимало старань, щоб зберегти мощі, що поступово розкладалися через збільшення вогкості в печерах, та надати їм вигляду цілком нетлінного тіла. Для цього робили цілу низку цікавих операцій. Щороку влітку, переважно в липні місяці, ченці переодягали та просушували мощі; для цього при дальніх та ближніх печерах були спеціальні приміщення. На жаль, збереглася тільки майстерня в дальніх печерах, бо в ту, що була в ближніх, вселилися пожильці.

Майстерня ця складається з двох ясних кімнат у башті над самим урвищем до Дніпра; вікна виходять на задні-пряньський простір, отже жодне людське око не могло заглянути сюди знадвору. З другого поверху башти є безпосередній похід на велике горище під залізним дахом, де влітку температура буває надзвичайно висока; саме тут і просушували мощі. На спеціальних ношах мощі при-

носили з печер до майстерні, пересічно четверо мощей на день; тут їх роздягали на великому полірованому столі, тіла виносили на горище, а одіж та труни — в садок коло башти; тут була дерев'яна повітка, де розвішували ризи з мощей та сушили й чистили труни. В повітці та в башті працювало по чотири ченці. Висушивши мощі, їх знову

Майстерня мощей. Дошка-підставка під мощі.

починали одягати. Востаннє їх переодягали 1928 р. Для цього в майстерні є багато цікавого приладдя: добре зроблені поліровані дошки, широкі на одному кінці та вужчі на другому. Їх клали на дві підставки й підставляли в труні під мощі, щоб тіло лежало вище та щоб легше було витягти його з домовини; деякі з цих дощок цілком нагадують форму людського тіла; мають закруглені плечі та круглу підставку під голову. Такі дошки служили для того, щоб формувати ті тіла чи кістки, що могли розсипатися. Є також дошки з підставкою під голову та ноги та зі скринькою на кістки на місці тулубу; скринька звужена в напрямі до ніг. Тут же є лавочки під голову тим, кому за чином не під-

кладали гарної подушки; низка дощечок з і'мям „святого“ що чепляли до мощей, щоб не поплутати; сила подушок різного вигляду та товщини, від малісінької й тоненької до великої та пишної, шматки вати тощо; ці подушки мабуть підкладали та підмощували з усіх боків, щоб мощі були подібні до справжнього тіла.

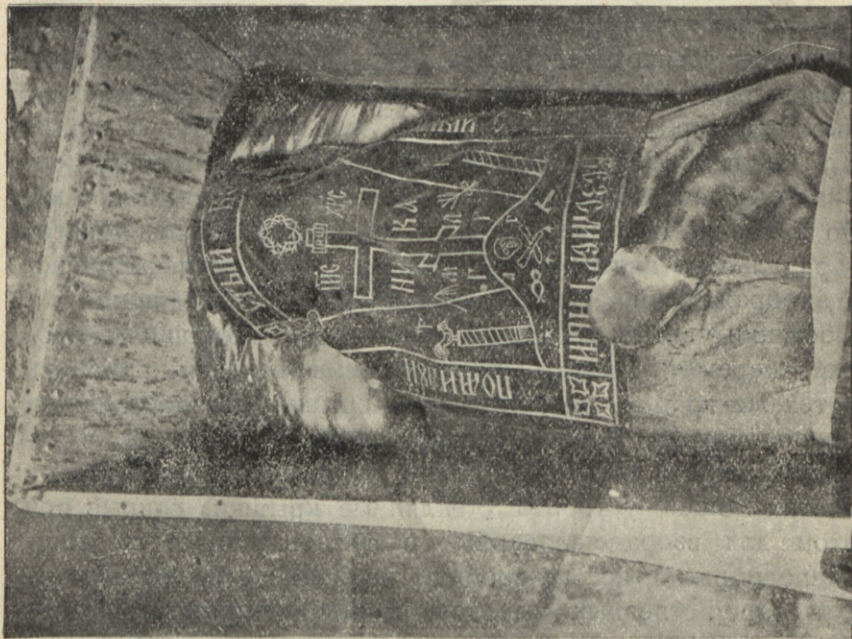
Убрання мощей дуже складне та пишне; звісно, для них робили спеціальний одяг, і запаси його досить значні; це здебільшого речі ХІХ століття. Дехто з „святих“ мав навіть по два комплекти одягу, що міняли під час сушіння. Кожні мощі мають шовкову сорочку з розрізом на боці,

Шапки, рукавички, параман та пантофлі на мощі.

шапку, рукавички, пантофлі, ватяну рясу, чорну шовкову мантию та параман, тобто покрив на обличчя. Зі слів учасників, можна встановити таку картину роботи: пересушене тіло загортали в сорочку та, коли треба, клали на дерев'яну підставку, далі одягали рукавички, пантофлі та шапку (у ближніх печерах шапки пришиті до ватяних риз), потім усе загортали у ватяну ризу та щільно обмотували шовковими стрічками; нарешті на мощі вдягали мантию,

що обв'язували стрічками в трьох місцях: коло ступнів, на колінах та на грудях; на обличчя клали параман; іноді весь одяг зашивали, прикріплюючи одну частину вбрання до другої, щоб цікаві відвідувачі аніяк не могли порушити цілості мощей. Отже після такої процедури мощі набували вигляду компактної фігури; їх клали на дошку, спускали в труну, а зверху вкривали великим загальним по-

Мощі в одязі (XX стол.).

кровом. Увесь одяг на мощах дуже коштовний, шовковий та оксамитовий, більшість речей гаптовано шовком чи золотом та сріблом; він має особий крій: шапки нагадують глибокий ковпак з розрізом та зав'язками, що цілком вкриває голову, рукавички є невеликі торбинки без пальців, ряси та мантиї без рукавів і подібні до плащів або накидок, туфлі м'які, без підошви, на параманах маємо хрест та знаряддя страстей христових. Крім одягу, на мощах

була ще сила різних шовкових, грезетових та оксамитових покрівів та покрівців, що міняли що 2—3 тижні, зокрема в страсний четвер та напередодні свят; в лаврській ризниці є цілі комплекти однакових покрівів, що їх жертвували багаті „христолюбці“, зазначаючи на кожному, кого треба поминати за подарунок.

Отже сами мощі зовсім поринали в подушках, рясному одязі та покробах, і легковірні прочани щиро „прикладалися“ до цих куп тканини, вважаючи їх за нетлінні тіла, та складали свої копійки у карнавку та на тарілочки, що пишалися безпосередньо на цих „святих“. З цих коштів склалися чималі „мощеві суми“, записані в прибуткових книгах печер.

Тільки з 1918 року дехто з відвідувачів печер, очевидно, починає безпосередньо цікавитися „угодниками“, бо духовний собор Лаври видає наказ укрити Івана Многострадального надгробком з іконою, влаштувати покришки з виображенням „святих“ над трунами з останками тіл („останки святих угодников божьих, почивающих в гробах, бережно покрыть подобающими пеленами, хранитъ в тех же гробах, устроив к ним крышки с изображением преподобных“), вкрити склом декілька рак і в них залишити відкриті праві руки мощей („над некоторыми раками святих мощей устроить стеклянные крышки, открыв при этом для взора маловерных и сомневающих десницы преподобных“); все це зробити, щоб краще вберегти мощі „от кощунственных выходок разных темных личностей“ та „на будущее время охранять святые мощи с большим вниманием“ (накази духовного собору з 19/II 1918 року ч. 852 та з 11/II 1919 року ч. 707). Цікаво, що ці накази виразно поділяють мощі на дві категорії: в одних трунах лежать останки „святих“, в інших — „нетлінні“ тіла, але хто бував у печерах, мабуть аніяк не міг би знайти цієї різниці, бо в наслідок чернечих зусиль, усі мощі виглядали, як цілі та нетлінні.

Але, мабуть, даремно турбувалися ченці: те лихо, що могли заподіяти мощам „темные личности“, безперечно, було значно менше, ніж те, що робили їм самі святі отці:

відомо, що К.-П. лавра провадила надзвичайно широку торгівлю мощами, нещадно шматуючи своїх „преподобних“. Напр., у церкві Здвиження коло ближніх печер знайдено скриньку, а в ній 39 паперових ковертів із частками мощей, тобто з різними кістками: маслочки пальців, хрибці, шматки ребер тощо; на кожному коверті — напис з ім'ям „святого“, що йому належать кістки; поруч було ще кілька менших скриньок з кістками та торбинка з рештками голови. Тут же було ціле листування духовного собору з охоронцем ближніх печер з приводу продажу цих часток. Дуже часто собор вимагає дати 50, або навіть і 100 часток різних „святих“, щоб покласти в замовлені ікони, антими́си (хустки на престол), або надіслати різним церквам та монастирям. В самій Лаврі було виставлено в окремих гробницях далеко більше, ніж сотню, таких часток. Не тільки церковні установи, а й приватні особи могли тут раніш купити за чималі гроші коробочку з часткою мощей. Отже не диво, що деякі мощі зовсім зникли з печер. Коли ченці справді продавали кістки мощей, то вони мають бути цілком пошматовані; втім, безперечно, тут широко практикували фалшування: продавали мабуть просто ті кістки, що їх багато навалено по різних таємних кутках печер.

МИРОТОЧИВІ ГОЛОВИ ТА ІНШІ ОБ'ЄКТИ ПРИБУТКУ.

Крім мощей, у печерах переховують ще 61 мироточиву голову. Це є звичайні черепи тих померлих, що, очевидно, потрапили в печерах у менш сприятливі умови, у вогкіший ґрунт, ніж муміфіковані тіла, і від них залишилися самі кістки. Черепи ці різні, деякі поламані, або не мають нижніх щелепів тощо.

Усякі кістки мають кістковий мозок, що при певних умовах іноді виходить на поверхню й надає кісткам такого вигляду, ніби їх помащено олією. Ще грецька церква, велика майстриня на всілякі чуда, використала це природне явище, щоб зробити з нього нове чудо: за навчанням святих отців, тільки кістки „святих“ пускають жиrowі речовини, до того ж ці речовини мають цілющу силу.

Звісно, духівництво охоче допомагало природі, щедро по-ливаючи миротворчі кістки олією. Лаврські ченці йшли слідами своїх учителів. Відомості про мироточиві голови в київських печерах маємо з XVII століття. З того часу з'являлися все нові голови „невідомих святих“ (невідомі, алеж утім святі) з цілющим миром та навіть мироточиві голінки. Тепер цих голів є 32 у ближніх та 29 у дальніх печерах. Пара від дихання прочан осідала росою на всіх речах у печерах, звісно, й на цих черепах; ченці використовували й це явище, щоб доводити, ніби з них тече цілюща рідина. Манахи клали голови в скляні мисочки, а потім замовили для всіх 32 голів у ближніх печерах спеціальні ніклеві вази з виображенням мертвої голови. В ці вази підливали олію та мастили нею побожних християн, звісно, за певну платню. Відома анекдота про Миколу I, що одвідував печери та, побачивши мироточиві голови, з царською суворістю запитав ченця: „А ну, кажи, коли ти підливав олію?“ і той розгублено відповів: „у п'ятницю, ваша величносте“. За революції ченці не зважувалися виставляти голови, знаючи, що „чудо“ це надто прозоре, і заховали їх по шафах, у далеких кутках печер.

Крім 118 мощей та 61 мироточивої голови, в печерах були ще інші, другорядні статті прибутку: напр., прочани могли купувати свічки, жертвувати на олію для лампад, пити воду з мідного хреста Марка-печерника та з криниць Антонія й Феодосія, купувати пляшечки з миром та святою водою; ченці заготовлювали таких пляшечок тисячі. Могли одержувати цілющу вату з мощових подушок, шматки старого мощового одягу, шапки з мощей, що допомагали від головного болю (особливу силу мали шапки з Івана Многострадального), тощо. Печери давали на рік щось із 100.000 карб. прибутку. Але, можливо, що ці цифри не точні, бо духовний собор обіцяє суворо карати тих, хто буде заховувати справжній розмір прибутків. Звісно, хто міг контролювати всі ці копійки на різних тарілочках та в карнавах? Відомо, що ті ченці, що чергували коло видатних святих, набули чималого капіталу. Щоб краще рахувати всі ті копійки, що їх зносила бід-

нота, ченці, навіть, видрукували спеціальні ярлики з написами: „3 коп.—12 руб.“, „1 коп.—12 руб.“, тобто — монет по 3 копійки на 12 карбованців, монет по одній ко-

Мироточива голова (XX стол.).

пійці на 12 карбованців тощо. Вже при вході в печери стояла низка карнавок з закликами жертвувати на різні потреби монастиря. А щоб краще вплинути на богобоязливих прочан, тут же висіли величезні картини страшного

суду та ходіння душі по муках. Самі печери були розбиті на ділянки. За ними доглядали окремі сторожі-манахи, щоб відвідувачі не забирали гроші з мощей; кожний сторож відповідав за певну кількість „угодників“ та мав затримувати злодіїв; в кожній печері цих сторожів було 8—10, і працювали вони влітку на дві зміни, бо печери були відкриті з п'ятої години ранку до сьомої вечора.

ПЕЧЕРИ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.

Радянська влада, відділивши церкву від держави, аніж не забороняє релігійного культу. Отже й у лаврських печерах, що перейшли 1920 року до церковної громади, й далі тривало шанування мощей та різні релігійні відправи. Вигляд печер зовсім не змінився, але, як то видно з наказів духовного собору 1918 та 1919 років, ще до остаточного встановлення радянської влади на Україні, життя у вигляді „темных личностей“, за висловом собору, вимагало, щоб таємницю мощей відкрили.

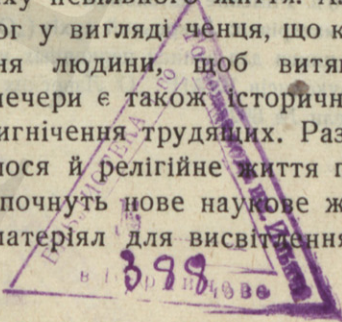
1922 року урядова комісія разом з представниками церковної громади перевірила мощі в обох печерах; наслідки цієї перевірки були такі: з 118 мощей тільки 33 збереглися „в большей части тела“, частково збереглося 14 тіл, а решта мощей були звичайні кістки (не відкривали тільки 22 „затворників“ та 12 братів-будівничих). Ніякого грубого фалшування тут не знайдено. Ченці, добре знаючи про відкриття мощей в РСФРР 1919 року, встигли до 1922 року добре підчистити своїх „угодників“, знищити подробику. Акт відкриття мощей підписали члени ради церковної громади. Вони додали до акту цікаві пояснення, де доводять, що церква завжди називала мощами та шанувала не тільки нетлінні тіла, а й кістки „святих“. На жаль, таке пояснення трохи спізнилося: протягом століть Лавра намагалася вразити прочан саме тим, що тіла „святих“ через їхню святість не тліють, не змінюються після смерті. Не раз доводилося чути від побожних одвідувачів: „800 років, як померли й лежать, ніби живі! От, де святі, от, де чудо!“.

Отже радянська влада викрила столітню облуду та викрила справжнє значіння мощей — джерела чернецьких прибутків та засоби монастирських шахрайств. Тільки 6 січня 1930 року численні вимоги трудящих призвели до того, що на терені Лаври припинено релігійне життя й печери передано до Всеукраїнського музейного городка. Цього давно вже вимагало життя: прилив прочан до печер постійно й невпинно зменшувався, але невпинно зростав приплив екскурсантів до ВМГ; екскурсанти, звісно, шукали в печерах не чудес та святинь, а наукового висвітлення минулого та викриття всієї таємної роботи ченців.

Музей загалом не змінив вигляду печер (крім електрифікації їх), бо це є цікавий історичний пам'яток, що має вже мало не тисячолітнє минуле, що зберігає риси стародавнього життя та недавніх монастирських звичаїв. Саме з цього погляду підходитиме тепер одвідувач до печер: тут він буде знайомитися з окремими історичними моментами та з релігійним життям, з усіма його дурницями та шахрайством.

Усі труни з мощами закрито, навіть запечатано, в присутності представника церковної громади, поки їх прилюдно не відкриють.

Ніяких „чудес“ у печерах вже немає, але є ще багато невідомого, що чекає на дослідника; бо поки тут панували ченці — звісно, не можна було й думати про наукове вивчення „святині“. Справді, печери були найсвятіше місце в Лаврі; сюди робітник та селянин, придушений капіталістичним ладом, приносив свої найщиріші молитви, свої сподіванки на чудо, на допомогу вищої сили, бо не було порятунку від жаху невільного життя. Але тут чекав на нього новий ворог у вигляді ченця, що користався з релігійного піднесення людини, щоб витягти з неї останні копійки. Отже печери є також історичний пам'яток несвідомости та пригнічення трудящих. Разом з крахом капіталізму скінчилося й релігійне життя печер. Печери в руках трудящих почнуть нове наукове життя і, мабуть, дадуть цікавий матеріал для висвітлення окремих сторінок історії.

ЛИТЕРАТУРА.

1. Голубинский Е. История русской церкви. 1900.
2. Його ж. Канонизация русских святых.
3. Патерик Киевского Печерского монастыря, изд. импер. археографической комиссией, СПб, 1911.
4. Шахматов А. А. Киево-Печерский Патерик и печерская летопись, 1897.
5. Абрамович. Исследования о Киево-Печерском Патерике, 1902.
6. Историн. Очерк истории древне-русской литературы, 1922.
7. „Повесть временных лет“ по Лаврентьевскому списку, изд. импер. археографической комиссией, СПб, 1910.
8. Покровский. Русская история с древнейших времен, т. I
9. Грушевський. Історія України-Руси.
10. Його ж. Історія української літератури, т. IV.
11. Ключевский. Русская история.
12. Хвойко. Древние обитатели Приднепровья.
13. Антонович В. Б. Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течении 1876 г.
14. Його ж. Материалы по исторической топографии Киева и его окрестностей.
15. Закревский. Киев, 1868.
16. Болхавитинов Е. Киево-Печерская лавра, 1825.
17. Титов. Киево-Печерская лавра.
18. Киевские пещеры и Киево-Печерская лавра, Киев, 1864.
19. Каманин. Зверинецкие пещеры, 1914.
20. Дубровский. Жизнь и дела Феодосия Углицкого, 1925.
21. Щербина. Нові студії з минулого Києва.
22. Завялов. Римские катакомбы.

Архівні матеріали: Лаврський архів („Опись имущества ближних и дальних пещер, книги для записи церковных и мошевых сумм“).

Відділ рукописів ВУАН: „О Лаврских пещерах“, муз. 339 (Муравьевские портфели № 692).

З М І С Т.

Соціально-економічне життя та релігійні заклади Київщини в XI—XII століттях	3
Літописні відомості (3—4). — Торгівля (4—6). — Землевласництво (6—8). — Християнство (8—9). — Політична позиція К.-П. монастиря (9—12).	
Печери	12
Печери-житло (12—15). — Печери-кладовище (15—16). — Зміни в печерах та їхній сучасний вигляд (17—23). — Надпечерні будівлі (23—25). — Печери-в'язниця (25—27).	
Мощі	27
Канонізація печерських „святих“ (31—33). — „Нетлінність“ лаврських мощей (33—37).	
Літературні відомості про мощі	37
Майстерня мощей та торгівля ними	52
Мироточиві голови та інші об'єкти прибутку	57
Печери за радянської влади	60
Література	62

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВ-
НИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ
УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків,
вул. Карла Лібкнехта, 31.

ПОШТОВІ ВІДДІЛИ УКРКНІ ГОЦЕНТРУ
НАДСИЛАЮТЬ НАКЛАДНОЮ ПЛАТОЮ

КОЖНУ КНИЖКУ

ЯК ВЛАСНОГО, ТАК І ВСІХ
ВИДАВНИЦТВ СРСР. ПЕРЕСИЛКА
Й ПАКУВАННЯ НА ВСІ ЗАМОВ-
ЛЕННЯ КОШТОМ УКРКНИГО-
ЦЕНТРУ, КОЛИ ЗАМОВЛЕННЯ
БІЛЬШЕ НІЖ НА 1 КРБ. І НА-
ПЕРЕД ОПЛАЧУЄТЬСЯ ГО-
ТІВКОЮ.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЮТЬСЯ НА ТАКІ
АДРЕСИ:

ХАРКІВ, вул. 1 Травня, № 7, поштовий від-
діл ДВОУ.

КИЇВ, вул. Карла Маркса, № 2, поштовий від-
діл ДВОУ.

ОДЕСА, вул. Ляссаля, № 33 (Пасаж), поштовий
відділ ДВОУ.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, пр. К. Маркса, № 49,
поштовий відділ ДВОУ.

ІНФОРМ. ПРОП. СЕКТОР ДАЄ ВСЯКІ
ПОРАДИ З КНИЖКОВОЇ СПРАВИ:

ЯКІ КНИЖКИ, З ЯКИХ ПИТАНЬ ПРИДБАТИ, ПРО
ЦІНИ, ЗМІСТ, РЕЦЕНЗИ ТА ЯК І ДЕ КУПУВАТИ.

КОМЕРЦІЙНІ УПРАВЛІННЯ ДВОУ
ХАРКІВ, вул. К. ЛІБКНЕХТА, 31.

ФІЛІ ТА КНИГАРНІ ПО ВСІХ МІСТАХ
УКРАЇНИ.